

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta právnická

Katedra právních dějin

Diplomová práce

*Krise česko-slovenských vztahů v 60. letech 20. století – od socialistické ústavy
k československé federaci (1960-1969)*

Zpracoval: Jakub Šmucr

Konzultant diplomové práce: JUDr. Petr Beránek Ph.D.

Osek u Rokycan 2012

„Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci zpracoval samostatně, a že jsem vyznačil prameny, z nichž jsem pro svou práci čerpal způsobem ve vědecké práci obvyklým.“

Chtěl bych poděkovat svému konzultantovi JUDr. Petrovi Beránkovi Ph.D. za vedení práce.

Obsah

Úvod.....	5
Předmluva.....	5
Košický vládní program hnací silou poválečných událostí	5
Poválečné změny ve společnosti	8
Zákonodárna moc	11
Moc výkonná	13
Soudní moc	15
Stranický systém.....	16
Hlavní politické strany v Čechách a na Moravě	18
Samospráva a státní správa	22
Únorové události 1948.....	23
Ústava 9. Května.....	26
Zákonodárna moc	27
Výkonná moc.....	27
Soudní moc	28
„Samospráva“ a státní správa	28
Stalinistické období 1948 – 1956.....	31
Socialistická ústava.....	37
Zákonodárna moc	39
Soudní moc	39
Politický systém v 60. letech	40
Slovenské snahy o federalizaci	42
Rok 1968, „Akční program“ – reforma socialistického Československa.....	49
Zákon o československé federaci.....	51
Závěr	53
Vývoj do rozpadu Československa	53
Období 80. let	56
Sametová revoluce.....	58
Summary.....	60
Seznam literatury.....	61

Úvod

Předmluva

Zajímám se o historii, zejména o události 2. světové války a druhé poloviny 20. století. Výběr tohoto tématu se proto přímo nabízel. Přiznám se, že jsem toho příliš o česko-slovenských vztazích v rámci společného státu mnoho nevěděl. Nasnadě byl ale jeden velký důvod, proč to napravit. Ačkoli tomu bude zanedlouho 20 let, co se naše cesty rozdělily, myšlenka společného státu je u široké veřejnosti stále živá. Snažil jsem se zjistit, jakou pozici mělo Slovensko ve státě Čechů a Slováků. Jako student práv jsem se zabýval především ústavním vývojem Československa a významem slovenských národních orgánů v něm.

Košický vládní program hnací silou poválečných událostí

„Po více než šesti letech cizácké poroby přišel čas, kdy nad naši těžce zkoušenou vlastí vzchází slunce svobody.“ (Košický vládní program)

Pro lepší uchopení situace v Československu 60. let bych chtěl úvod své práce zaměřit na problematiku poválečné situace v českých zemích, která měla pro další vývoj naší státnosti nepochybně klíčový význam.

Jako reprezentanty snahy o zachování právní kontinuity se stavem tzv. „první republiky“ lze označit moskevské a londýnské centrum odboje. Obě tyto větve byly koncepcemi nového Československa. Již během války bylo proto jasné, že nebude možné navázat na právní stav před 30. 9. 1938. Se stále blížícím se koncem války se rozdíl mezi oběma proudy stále zvětšovaly. Příčinou byla jednak existence a nasazení československých jednotek v Rudé armádě, tak vztah ke slovenské otázce a vznik národních výborů na území Československa. Byla však i témata, na kterých se zahraniční centra československého odboje víceméně shodovala. Společný názor byl na potrestání zrádců a kolaborantů včetně odsunu Němců.¹

Dalším uskupením, které hrálo významnou roli při vytváření nové československé státnosti, byla také Slovenská národní rada. Ta vzniká ke konci roku 1943 tzv. Vánoční dohodou a přes nesouhlas londýnské exilové vlády se prohlašuje v Deklaraci z 1. 9. 1944 za nejvyšší orgán slovenského odboje. SNR byla tak dalším mocenským centrem, které mělo v jistých oblastech širší, jinde

¹ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

naopak užší kompetence, ale které si po celé období společného státu udrželo svou významnou pozici.

Vývoj událostí na válečných frontách, protifašistický odboj v českých zemích, existence dvou základních koncepcí a vznik Slovenské národní rady měly rozhodující vliv na znovu nabití suverenity československého státu a jeho právního pořádku. Důležitým mezníkem na sklonku války bylo jmenování československé Národní fronty dne 4. 4. 1945 v Košicích. Byla to první vláda na osvobozeném území. V jejím čele stanul Zdeněk Fierlinger. Její program je známý jako Košický vládní program. Tento dokument se stal základním stavebním kamenem pro činnost nové vlády na osvobozeném území.²

Programově byl Košický vládní program kompromisem mezi oběma již zmíněnými centry zahraničního odboje. Dotýkal se mnoha nezbytně nutných oblastí života v českých zemích, které bylo zapotřebí co nejrychleji reformovat. Oficiálně byli Slováci označeni za zcela svébytný národ a vláda deklarovala, že ve společných otázkách bude postupováno podle zásady „rovný s rovným“. Představitelem státní moci na území Slovenska byla potvrzena Slovenská národní rada. Ta se podle programu měla stát na území Slovenska nositelkou moci zákonodárné, vládní a výkonné. Jako výkonný vládní orgán rady byl zřízen Sbor slovenských národních pověřenců.³ Společné úkoly státu tak měly být dále prováděny v součinnosti centrální vlády republiky a Slovenské národní rady.

Program dále potvrzoval Smlouvu československo – sovětskou z 12. prosince 1943 o vzájemné pomoci, přátelství a poválečné spolupráci jako dokument, který určil zahraničně politickou orientaci našeho státu. Byla ujednána součinnost se Sovětským svazem v mnoha směrech, v armádě, politice, hospodářství a kultuře. „ *Vyjadřujíc neskonalou vděčnost českého a slovenského národa k Sovětskému svazu, bude vláda pokládat za neochvějnou vůdčí linii československé zahraniční politiky nejtěsnější spojení s vítěznou slovanskou velmocí na východě.*“ (Košický vládní program)

Byl zrušen do té doby fungující správní aparát, který byl v obcích, okresech a zemích nahrazen novými orgány státní a veřejné správy, národními

² Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

³ Měchýř, J., Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

výbory. Tyto orgány byly volené a vedle orgánů ústředních byla jejich úkolem správa veřejných záležitostí a dohled nad veřejným pořádkem.

Na základě tohoto dokumentu došlo také k potrestání všech zrádců a kolaborantů, kteří se dopustili jakékoli křivdy v době nesvobody proti lidu v českých zemích. Dělo se tak prostřednictvím mimořádných lidových soudů, které byly zřízeny jen pro tento účel. Prezident Emil Hácha společně s vládou Rudolfa Berana měli být postaveni před Národní soud a souzeni jako kolaboranti. Německá a maďarská menšina v pohraničí měla být deportována. Tento proces měl však být ošetřen určitými podmínkami a to, že československé občanství mělo být zachováno těm Maďarům a Němcům, kteří i v době okupace zachovali věrnost československému státu a těm občanům německé a maďarské národnosti, kteří měli státní občanství již před Mnichovem 1938, měl být případný návrat do země zajištěn, pokud se aktivně zapojili do bojů proti Henleinovi a proti Maďarským iredentistickým stranám. Měli to být zejména ti, kteří byli po 15. březnu německou a maďarskou státní mocí pro svou věrnost Československu a odpor k tamnímu režimu pronásledováni, umístěni do koncentračních táborů, nebo kteří tak byli donuceni uprchnout za hranice.⁴

Jak už to však velmi často bývá, skutečnost je jiná než to, co je deklarováno. Válka a okupace měly na svědomí, že trýznivé zkušenosti s nacistickým režimem vyvolaly protiněmecké a proti maďarské averze. Chování okupantů vůči českému obyvatelstvu snížilo práh přijatelnosti určitých norem chování, což mělo za důsledek vytvoření nutných odvetných reakcí. Následnému odsunu se tak nevyhnuly projevy šikany, pogromů, nebo svévolného vraždění nevinných lidí včetně žen a dětí. Odsun tak představoval citelný zásah do vnitřních poměrů poválečného Československa, v řadě případů byl spojen s násilím a brutalitou. Vyhnání Němců, bylo bráno jako zadostiučinění „staleté národní porobě“. Stát se tak zbavil faktoru, který z hlediska čerstvé zkušenosti považoval za zdroj nestability a který ohrožoval vnitřní soudržnost a nesl bezpečnostní riziko. Počet odsunutých Němců je něco nad hranicí dvou a půl milionu.

S problematikou odsunů německého a maďarského obyvatelstva souvisela potřeba přerozdělit majetek, který tímto procesem český stát nabyt. V rámci

⁴ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J., Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

Košického vládního programu tak došlo k uskutečnění druhé pozemkové reformy, jež počítala s vyvlastněním půdy Němců, Maďarů, kolaborantů a zrádců. Takto bylo původním majitelům odebráno 2 946 000 ha pozemků, z toho bylo přibližně 1 295 000 ha lesů. Do soukromého vlastnictví pak převzalo cca 303 000 rolníků 1 220 000 ha půdy. Největší podíl představovala půda v pohraničí zabraná odsunutému německému obyvatelstvu. Tímto způsobem byla také vyřešena část problémů, kterou po sobě zanechala meziválečná pozemková reforma z roku 1919, protože z veškeré zabrané půdy, která byla následně určena k přerozdělení mezi maloročníky, se původním majitelům vrátila zhruba polovina veškeré zabrané půdy cca 2 miliony hektarů. V souvislosti s druhou pozemkovou reformou přišly o část svého majetku také církve. Proces se však celkově setkal s kladnou reakcí mezi lidmi, jelikož si získal podporu od lidí, kterým byla nějaká půda přidělena, tak i od lidí, kteří sice žádný majetek nenabyli, ale těšili se z toho, že naopak někomu jinému byla půda odňata.⁵

Část programu, ve které je pojednáno o postavení Slovenska v Československu přednesl předseda Klement Gottwald a označil ji jako „Magnu chartu“, tedy jako listinu základních práv a svobod Slovenska. O 20 let později se ve stranických archivech KSČ z dokumentů zjistilo, že tento Gottwaldovo postoj nebyl ničím jiným než pokrytectvím.⁶

Poválečné změny ve společnosti

Na vývoj v českých zemích po válce měly bezesporu velký vliv ztráty lidských životů a hmotných statků. Lze říci, že tyto ztráty byly mnohonásobně nižší než ztráty v okolních zemích, nelze však tvrdit, že by byly zanedbatelné. Ztráty nepostihly československé hospodářství na našem území rovnoměrně. Přímé škody byly v průmyslu a v dopravě.⁷ Byly zde ale i další škody, jako vyvážení strojů a zařízení, šrotování strojního zařízení pro válečné účely nebo jejich ničení při ústupu armád před koncem války. V mnoha fabrikách byly vyvezeny zásoby materiálu, takže v podnicích chyběl po válce provozní kapitál. Vozový park v dopravě byl zcela vyčerpán. Na železnici zbyla sotva pětina 40 až 50 let starých vagónů a lokomotiv.

⁵ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J., Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

⁶ Měchýř, J., Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

⁷ Kalinová, L. Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945 – 1969. Academia Praha 2007

Celková hodnota hmotných škod byla odhadována na 347 miliard předválečných korun. Sem bylo započítáno i vyčerpávání zdrojů, surovin, dolů a lesů, pokles výnosu zemědělství a stavů dobytka. Dopravní cesty, mnoho budov a dalších zařízení bylo poničeno, či zcela zničeno. Škody, které se však vyčíslit nedají, jsou ztráty na lidských životech. Násilnou smrtí za války zahynulo kolem 300 tisíc obyvatel, z nichž většina 235 tisíc jich zahynulo v koncentračních táborech a věznicích. Ostatní padly za obět' náletům, při odbojové činnosti a při slovenském a pražském povstání. V mnoha pramenech se však údaje o počtu obětí liší.

Další nevyčíslitelné ztráty lidského kapitálu republika utrpěla uzavřením vysokých a některých středních škol. Studenti, kteří nebyli vězněni, nebo nuceně nasazeni v Německu a Rakousku, vykonávali nucené práce v zemědělství a v tuzemské zbrojní výrobě. Pracovní doba se prodloužila. Platy a mzdy českých dělníků byly o 10 – 25 % nižší než v porovnání s dělníky německými.

Bylo více než milion násilně odvečených a nedobrovolně přestěhovaných českých občanů a počet těch, kteří se po válce vrátili, byl již bez těch, kteří zahynuli ve věznicích a koncentračních táborech.⁸

Na základě Benešových dekretů vydali spojenci na konferenci v Postupimi souhlasné stanovisko k vystěhování německé části obyvatelstva. Tak bylo vyhnaných přibližně 2, 7 milionu Němců z Čech a Moravy. Dekrety se týkaly i vystěhování Maďarů ze Slovenska. K tomu však Slováci nedostali mezinárodní souhlas. Slovenská veřejnost tak chtěla maďarskou menšinu „reslovakizovat“. Maďaři si podávali žádost o nabytí slovenského občanství. Ze 400 000 žádostí jich bylo kladně vyhotoveno 327 000. Téměř 44 000 příslušníků maďarské národnosti se muselo vystěhovat na českou stranu, kde tak doplnili obyvatelstvo v pohraničí, které vystěhováním Němců razantně ubylo.⁹

V souvislosti s druhou pozemkovou reformou dochází k velkému pohybu obyvatelstva, které nachází svůj nový domov v pohraničních oblastech. Do začátku února 1947 bylo zaznamenáno v pohraničí 2 275 756 osob, z čehož bylo

⁸ Kalinová, L. Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945 – 1969. Academia Praha 2007

⁹ Schwarz, K. Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994

nových osídlenců 1 700 000 osob. Většina z tohoto počtu byli nekvalifikovaní a nemajetní občané.

V prvních měsících po válce se Československem vyjma výše zmíněných pohybů obyvatelstva valily zástupy zubožených lidí ze Slovenska, Maďarska a z dalších zemí. Tito lidé se vraceli z koncentračních táborů přes naše území do svých zemí, nebo také hledali domovy nové. Za účelem repatriace vlastních i cizích občanů bylo vypraveno 590 vlakových souprav, stovky autobusů a přes sto letadel.

Velká část nových obyvatel pohraničí byly bezzemci, vesnická chudina a zemědělci z vnitrozemí, kteří zde nabyli půdu a usedlosti po odsunutém obyvatelstvu. Dřívější čeští obyvatelé těchto území tvořili pouze zanedbatelnou část. Byl zde však problém s vytvořením fungující státní a veřejné správy, neboť jak jsem již uvedl, většina nových obyvatel byli zemědělství dělníci, nekvalifikovaní, nebo pomocní pracovníci. Proto vytvoření fungující státní správy v těchto oblastech se zdálo být problémem. Vzdělání, sociální a profesní kultura se natolik lišila od složení, které mělo obyvatelstvo ve vnitrozemí. Odlišné bylo i jejich politické přesvědčení, neboť osídlenci z vnitrozemí a ze Slovenska získali půdu od ministra zemědělství Ďuriše, který byl příslušníkem komunistické strany. Mnozí z nich se tak později stali voliči komunistické strany. Z těchto lidí se tak prakticky ze dne na den stali střední rolníci, kteří neměli znalosti a zkušenosti se samostatným hospodařením a jen s obtížemi se přizpůsobovali novým životním podmínkám v novém prostředí. Nebylo tedy nic výjimečného, když někteří přistěhovalci se vraceli do svých původních domovů, nebo odcházeli ze zemědělství za lákavějšími lépe placenými pracovními příležitostmi ve stavebnictví a průmyslu. Pohyb obyvatel byl tak mnohem větší, než o něm uvádějí některé zdroje o osídlování pohraničí.¹⁰

Závěrem k sociálnímu vývoji poválečného Československa lze říci, že výsledkem takto masové migrace byl úbytek obyvatelstva v českých zemích téměř o tři miliony osob. Současně s procesem osídlování pohraničí došlo k velkým změnám v národnostním, sociálním a profesním složení obyvatel v pohraničních regionech. Lidé navracející se, nově příchozí z různých oblastí ve vnitrozemí, ze

¹⁰ Kalinová, L. Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945 – 1969. Academia Praha 2007

Slovenska a i z mnoha cizích zemí vedly k zásadním změnám ve způsobu života a ve vzájemných vztazích mezi občany. Na Slovensku k 4. říjnu 1946 a v českých zemích k 22. květnu 1947 se konaly první soupisy statistických dat o úbytku obyvatel a částečně o změnách jeho struktury po druhé světové válce. Data z tohoto sčítání jsou však srovnatelná s posledním předválečným sčítáním, které proběhlo v roce 1930. Podle tohoto srovnání se tak počet obyvatel v českých zemích snížil o 18,6 %, naopak na Slovensku došlo k jeho zvýšení o 4,4 %.¹¹

Zákonodárna moc

V celé období třetí republiky, jak se taky letům 1945 – 1948 někdy říká, platila ústava z 29. 2. 1920 tzv. prvorepubliková ústava. Byl budován systém, který se pokoušel navázat na právní pořádek, který byl v Československu před Mnichovskou dohodou. Avšak již nebylo možné se skutečně vrátit ke kořenům první republiky. Bylo tomu tak zejména z důvodů existence dekretů prezidenta republiky, které nabyly sílu zákona anebo také nerespektováním platné ústavy.

Ústavní principy byly porušovány v případě Prozatímního národního shromáždění a jeho nástupce Ústavodárného národního shromáždění (ÚNS), jehož základním úkolem byla příprava nové ústavy.¹²

Prozatímní národní shromáždění bylo prvním zastupitelským zákonodárným orgánem po osvobození. Způsob, jak bude tento orgán ustanoven, byl formulován v dekretu prezidenta republiky ze 4. 12. 1944 o národních výborech a PNS. Zde bylo uvedeno, že PNS vznikne na základě voleb z národních výborů a bude fungovat jako prozatímní zákonodárný orgán. Dohodou mezi vládou a Slovenskou národní radou ze srpna 1945 mělo mít PNS mandát na celém československém území. Volby do něj měly být provedeny nepřímou. Celý volební proces vypadal tak, že dne 30. 9. 1945 se na Místních národních výborech (Jejich legitimita vzešla z květnových revolučních událostí, nikoli z voleb.) konaly schůze volitelů, kde se volilo zastoupení Okresních národních výborů. Současně zde byli také voleni delegáti na zemské sjezdy, které se měly konat v Praze a v Brně. Tito zástupci byli voleni tak, aby okresní pověřenci zvolili jednak Zemské národní výbory a jednak poslance do Prozatímního národního shromáždění. V české zemi tak bylo z celkového počtu 2 318 delegátů na zemský sjezd 556

¹¹ Kalinová, L. Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945 – 1969. Academia Praha 2007

¹² Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

komunistů, 537 národních socialistů, 534 sociálních demokratů a 523 lidovců. V zemi Moravsko-slezské bylo z celkového počtu 1319 delegátů na zemský sjezd 318 komunistů, 312 lidovců, 311 sociálních demokratů a 309 národních socialistů. Poslanecké mandáty do Prozatímního národního shromáždění byly územně rozděleny v poměru 2: 1. Celkově shromáždění mělo 300 členů, a tak bylo 200 míst pro české země a pro Slovensko bylo 100 křesel. Společná kandidátka Národní fronty obsahovala vždy 40 jmen za každou ze čtyř povolených politických stran. Zástupcům všenárodních organizací bylo pak uvolněno ve shromáždění 40 křesel. Takovými organizacemi byly například: Ústřední rada odborů, Jednotný svaz zemědělců, Ústřední svaz obchodu, Ústřední svaz řemesel, Ústřední rada družstev, Ústřední tělovýchovný výbor nebo Svaz české mládeže. Jeho předsedou se stal Josef David.¹³

Ve vztahu k Slovensku byl PNS přijat zákon č. 65, že k přijetí ústavního zákona, který se bude týkat slovenského území, se musí vyslovit nadpoloviční většina slovenských poslanců.¹⁴

26. 5. 1946 se uskutečnily volby do Ústavodárného národního shromáždění. Občané měli svou volební povinnost se těchto voleb zúčastnit. Volič si tak mohl vybrat kandidátní listinu jedné ze čtyř politických stran, nebo mohl také odevzdat prázdný lístek, čímž tak vyjadřoval svůj nesouhlas s politikou všech stran Národní fronty. ÚNS bylo sestaveno jako jednokomorový orgán, do kterého byli zástupci voleni podle všeobecného, rovného, přímého a tajného hlasovacího práva a podle zásady poměrného zastoupení. Právo volit (aktivní volební právo) měli v zásadě všichni státní občané Československé republiky, české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti, a kteří byli zapsáni ve voličských seznamech a byli starší 18 let. Právo být volen (pasivní volební právo) bylo podmíněno věkem kandidáta nejméně 21 let. Na českém území volby vyhráli s velkou převahou komunisté. Získali 40, 2 % hlasů, tedy 93 mandátů. Hned za nimi byli národní socialisté s 23, 7 % hlasů, 55 mandátů. Třetí byli lidovci. Ti získali 20, 2 % hlasů, 46 mandátů. Poslední byli sociální demokraté s 15, 6 % hlasy, což bylo 37 mandátů. Na Slovensku se výsledky voleb lišily. Volby vyhrála se ziskem 62 % hlasů Demokratická strana. Hned druzí byli slovenští komunisté. Získali 38, 4 % hlasů. Předsedou Ústavodárného národního shromáždění byl opět Josef David.

¹³ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

¹⁴ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

Funkční období tohoto orgánu bylo stanoveno do doby, než se podle nové ústavy sejde zákonodárny sbor Československé republiky. Toto období však mělo nejdéle trvat 2 roky.¹⁵

Moc výkonná

Hlavou byl prezident. Jím byl Edvard Beneš, který se jako jediný ze soustavy londýnských státních orgánů, dostal do nové soustavy státu. Svou dekretální pravomoc si držel po celou dobu, než bylo ustaveno Prozatímní Národní shromáždění. Edvard Beneš formálně opíral svou pravomoc o ústavu z roku 1920. Fakticky však zdrojem jeho mandátu bylo až do října roku 1945 exilové státní zřízení, kdy byla jeho funkce prezidenta republiky formálně potvrzena Prozatímním Národním shromážděním. Dne 19. 6. byl znova zvolen hlavou státu. Minimálně do října roku 1945 prezident republiky byl stěžejní institucí politického systému, neboť svou pravomocí vydávat prezidentské dekrety měl značný podíl na poválečném institucionálním uspořádání republiky.

Jednání obou center zahraničního odboje byla základem pro výslednou podobu první poválečné vlády. Účast na ní byla představitelům domácího odboje dopředu zamítnuta. Vláda byla sestavena v Moskvě a byla složená z představitelů Komunistické strany Československa, Československé strany sociálně demokratické, Československé strany národně socialistické, Československé strany lidové, Komunistické strany Slovenska, Demokratické strany. Bez politické příslušnosti mělo účast na vládě 4 – 5 členů. Předsedou vlády byl sociální demokrat Zdeněk Fierlinger. Zastoupení Slováků ve vládě bylo upraveno tak, že Slováci měli třetinu míst vládního kabinetu. Navíc měli jednu speciální pravomoc, a to že slovenští ministři smějí s celostátní právní normou vyslovit souhlas, pouze pokud jsou jednomyslní.¹⁶ V takovémto složení vláda vykonávala svůj úřad až do 6. 11. 1945. Po ustavení Prozatímního národního shromáždění došlo ke dvěma personálním změnám. Ve funkci náměstka předsedy vlády vystřídal v té době ministr spravedlnosti Jaroslav Stránský Josefa Davida. Současně ministrem spravedlnosti se stal Prokop Drtina.

Po prvních poválečných volbách do parlamentu vláda byla znovu sestavena ze stran sdružených v Národní frontě. Vláda měla v letech 1945 – 1948 stoprocentní většinu v parlamentu. Do té doby neexistovalo zastoupení opozičních

¹⁵ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

¹⁶ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

stran. Předsednictví vlády od listopadu 1945 náleželo předsedovi Komunistické strany Klementu Gottwaldovi. Společně s ním vládu tvořilo devět českých a slovenských ministrů. Slovenští demokraté, lidovci a národní socialisté získali čtyři křesla. Sociální demokracie měla místa tři. Jan Masaryk společně s gen. Ludvíkem Svobodou byli jediní dva ministři bez stranické příslušnosti. V této podobě vláda spravovala svůj úřad až do únorových událostí roku 1948.

První projevy neochoty k jakýmkoli kompromisům učinili komunisté již v průběhu roku 1947. Vládní strany tak řeší neshody na pokraji vládní krize. Odbory, které byly ovládané komunistickou stranou, svolaly na 22. 2. 1948 do Prahy sjezd závodních rad. V čele odborů stál Antonín Zápotocký, který se stal ministerským předsedou a později prezidentem. Důvodem střetnutí byly poměry ve sborech Bezpečnosti, kdy na požadavky nekomunistických stran, aby bylo zahájeno vyšetřování případů, které měly zjevně politický podtext, reagoval ministr vnitra Václav Nosek personálními změnami uvnitř velitelství Bezpečnosti. Vláda rozhodla, aby rozkazy ministra vnitra nebyly realizovány. Nosek se však odmítl nařízením vlády podřídít.¹⁷

Na Slovensku únorovému převratu předznamenávala politická krize, kdy byli zástupci Demokratické strany nuceni podat demisi, neboť většina z nich byla politicky činná ve Slovenskej ľudovej strane. V jejich úřadech je nahradili členové Svazu partyzánů, což byli komunisté. V novém Sboru pověřenců tak měli převahu komunisté a Demokratická strana byla v menšině.¹⁸

Reakce nekomunistických ministrů na sebe nenechala dlouho čekat. Dne 17. 2. 1948 byla uskutečněna dohoda mezi ministry národně socialistické, lidové a demokratické strany. Ta obsahovala, že nebude-li dodrženo usnesení o zastavení personálních změn v SNB, ministři podají demisi. Bohužel na nějaký vážnější konflikt s komunisty již bylo v té době pozdě, neboť všechna strategická místa v centru politického systému byla ovládána právě komunisty. Jistou nadějí vkládali nekomunističtí vládní představitelé také do prezidenta Beneše. Hlava státu mohla v případě vládní krize vládu rozpustit, na její místo jmenovat úřednický kabinet a vypsat předčasné volby. Prezident mohl také demisi odmítnout.

¹⁷ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

¹⁸ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

Dne 20. 2. se ukázalo, že ministr vnitra nařízení vlády nesplnil. 12 ministrů z řad lidovců, demokratů a národních socialistů tak podalo demisi. Oba nestraničtí ministři včetně sociálních demokratů se k nim však nepřipojili. Prezident Beneš byl pod tlakem masových demonstrací komunistických sympatizantů a pod výhružkami samotných komunistů donucen demisi přijmout. Vláda byla doplněna a pod nezměněným vedením složena výhradně z komunistů a jejich spojenců z ostatních stran.

Soudní moc

Soudní soustava stála na prvorepublikových základech. Vznikly však i nové, nestandardní články, jež byly obecně nazývané retribuční mimořádné soudy. Byl to Národní soud, lidové soudy a tzv. mimořádný lidový soud.

Na základě retribučního dekretu č. 17/ 1945 Sb. byl v Praze a v Brně zřízen mimořádný soudní orgán, Národní soud. Byl ustaven za jediným účelem, a to k souzení státního prezidenta společně s protektorátní vládou, členů Vlajky a členů Kuratoria pro výchovu mládeže, představitelů Ligy proti bolševismu, Národní odborové ústředny zaměstnanců a Svazu zemědělství a lesnictví, některým novinářům, kteří měli sloužit vládě okupantů a konečně všech osob, „které byly vedoucím postavením v životě politickém, vysokým úřadem, vysokou funkcí velitelskou nebo význačným místem v životě hospodářském vázány být svým občanům vlasteneckým vzorem“.

Roku 1946 byl tak Národním soudem veden proces s protektorátní vládou. Šlo o první poválečný politický proces, kterým však byl předurčen vývoj v následujících letech. To nelze zpochybňovat ani vzhledem ke skutečnosti, že soudci nebyli zpočátku ještě moc předpojatí. Rozhořčeným komunistům se kolikrát zdálo, že rozsudek je moc mírný. V praxi se velmi často objevoval trest zbavení politických práv včetně práva volebního. Před volbami v roce 1946 byl tak Národní soud v tomto směru zneužíván, neboť bylo mnoho antikomunistických představitelů zbaveno volebního práva.¹⁹ Na Slovensku 15. března 1947 Národní soud odsoudil Jozefa Tisa, člena Slovenskej ľudovej strany k trestu smrti.²⁰

¹⁹ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

²⁰ Schwarz, K. Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994

Dalším nestandardním soudním orgánem byly lidové soudy. Ty při své rozhodovací činnosti stejně jako Národní soud postupovaly na základě retribučních dekretů. Byly vyšší soudní instancí. Kdokoli mohl být odsouzen jako donašeč a potrestán odnětím svobody na pět let nebo i trestem smrti. Dalším stupněm, který byl zřízen speciálně pro Nacisty, byl mimořádný lidový soud.

Retribuční mimořádné lidové soudy rozhodovaly v senátech s předsedou, které měly pět členů. Byl zde jeden soudce z povolání a dále pak čtyři soudci z lidu, kteří byli podle politického klíče jmenováni vládou na návrh národních výborů. Proti rozsudkům těchto soudů nebylo možné podat odvolání. Období činnosti retribučních soudů bylo od 15. 1. 1946 do 4. 5. 1946. Během tohoto období bylo u 14 těchto nestandardních soudních orgánů podáno 132 549 trestních oznámení, k trestu smrti bylo odsouzeno celkem 713 osob (415 Němců a 234 Čechů), k trestu odnětí svobody 19 888 osob, z nichž bylo ještě v roce 1950 ve výkonu trestu 10 62 vězňů.

Soustava retribučních mimořádných soudů má s demokratickým řádem pramálo společného. Avšak podle mého názoru v době poválečné, kdy byly zcela zpřetrhány mnohé občanské hodnoty a kdy byl narušen celý společenský řád, to byl jev naprosto pochopitelný a poplatný poválečnému vývoji v Československu.

Stranický systém

Základnu politického spektra představovala Národní fronta Čechů a Slováků. Tato organizace neformovala pouze politickou kulturu poválečného Československa, nýbrž se dotýkala všech společenských aspektů té doby.²¹

Prezident Beneš měl svou představu a podobě politického systému. Myslel si, že zde po válce budou fungovat pouze dvě nebo tři strany. Měla to být strana levice, strana pravice a případně strana středu. Zároveň však neměly být zašlapány demokratické tradice Masarykovské první republiky. Ze své pozice prezidenta měl Edvard Beneš za to, že dokáže nový model levice versus pravice v podstatě české společnosti vnutit. Proti omezení počtu stran na dvě eventuálně na tři se však postavila exilová stranická reprezentace. Po společných rozhovorech tedy k omezení stran nedošlo, ba naopak jejich počet se zvýšil ze tří na čtyři, z toho tři byly orientovány socialisticky a jedna konfesně. Zbylé strany, zejména strana agrární, která byla výrazným představitelem českého a moravského

²¹ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

venkova v letech 1918 – 1938 a která byla v té době klíčovým prvkem politického systému, nedostala žádný prostor k podílení se na sestavování nové politické struktury v zemi. Činnost nebyla tak obnovena jediné straně, která se stavěla proti Benešově volbě prezidentem. Důsledkem byla zcela zajištěna názorová reprezentace uvnitř voličské české a moravské obce.²²

Blok tří socialistických stran, tedy Komunistické strany Československa, Československé strany sociálně demokratické a Československé strany národně socialistické, představoval základní stavební kámen Národní fronty. Tyto tři strany byly ještě doplněny o jednu stranu konfesního charakteru, kterou reprezentovala Československá strana lidová. Pouze tyto strany měli právo povolit existenci ještě jiné strany, která by byla vně Národní fronty. Chyběla zde proto jakákoli opozice, která by mohla následně kontrolovat činnost vlády.

Politický systém Třetí republiky, jak někdy bývají české země a Slovensko v poválečném období označovány, je charakterizován jako „uzavřená pluralita“. Stanislav Balík a kol. jej ve své publikaci vykládají jako „*zablokovaný a formalizovaný systém, takřka imunní vůči vnějším podnětům nutící jednotlivé politické subjekty jednak k participaci na jeho aktivitách, jednak ke vzdání se možnosti prosazovat jakékoli změny*“ (Balík, Hloušek, Holzer, Šedo 2007, 129). Všechny čtyři obnovené politické strany si zajistily účast ve vládní koalici. Což se z dnešního pohledu jeví jako ne zcela demokraticky fungující politická struktura. Tento stav by se dal možná ospravedlnit situací po válce, která byla vzhledem k tehdejším událostem zcela výjimečná. Jako ale zcela nestandardní se jeví, že po volbách roku 1946 byl tento stav zcela totožný se stavem předcházejícím. Tuto zvláštnost jistým způsobem podtrhává ještě fakt, že před volbami (23. 3. 1946) čtyři české politické strany uzavřely Úmluvu o slušném vedení volební kampaně. Jejímž obsahem se strany zavázaly, že se vzdají prostoru, který je nutný k fungující politické soutěži. Strany se tak zavázaly k tomu, že se zdrží kritiky Košického vládního programu, převzít odpovědnost za dosavadní činnost vlády a po volbách usilovat o znovuvytvoření Národní fronty Čechů a Slováků. S ohledem na základní účel úmluvy, a to že směr dosavadního politického vývoje je nenapadnutelný, je tento dokument jedním z klíčových symbolů zániku demokracie v Československu.

²² Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

Závěrem lze říci, že hlavní podíl na podobě stranického spektra v poválečných letech měl prezident Beneš společně s komunisty. Tradiční straně, tedy straně agrární, která zde fungovala po celé období první republiky a která měla v období první republiky významnou úlohu, nebylo díky jejím protibenešovským postojům uděleno povolení ke znovuoobnovení činnosti. O voliče této politické strany se strhnul mezi jedinými povolenými stranami tuhý boj. Jako podklad pro zákaz této strany posloužila její problematická protektorátní minulost. V ostatních stranách, které režim nezakázal, se komunistická strana s úspěšností snažila vytvářet frakce, které by jí byly nakloněny.²³

Hlavní politické strany v Čechách a na Moravě

Volby do Ústavodárného národního shromáždění byly naplánovány na květen 1946. V únoru téhož roku byl schválen zákon č. 28/1946 Sb. o tom, že volebním právem disponují pouze občané české a slovenské národnosti. Němci a Maďaři, kteří sice měli československé občanství, volit nemohli.²⁴

Jako nejsilnější ze všech stranických subjektů vstoupila na politickou druhá osvobozené země Komunistická strana Československa. Událo se tomu tak zejména díky silnému vlivu moskevského centra československého exilu v období druhé světové války a také díky konferenci na Jaltě, kde došlo k potvrzení mocenské dominance Sovětského svazu ve střední a východní Evropě. KSČ se zasloužila o likvidaci svého potenciálního protivníka agrární strany a zákaz od odchýlení se od vládního, komunisty předloženého programu. S podporou Komunistické strany Slovenska prosadila na moskevských jednáních a pak také při přípravě Košického vládního programu do ideových pilířů období Třetí republiky myšlenky lidové demokracie a národní fronty. KSČ tak vstoupila ihned do vlády jako hlavní politická síla. Z počátku a to až do voleb v roce 1946 lze označit jako stranu, která nevystupovala v politice příliš razantně a byla ochotná nacházet kompromisní řešení s ostatními stranami.

Tato strategie společně se stále narůstajícím množstvím nových členů a provedením první fáze pozemkové reformy jim zajistila vítězství v parlamentních volbách v roce 1946. V nich pod heslem „Republice více práce, to je naše agitace.“ získala v českých zemích 40, 2 % hlasů, tedy 93 poslaneckých mandátů.

²³ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

²⁴ Rychlík, J., Češi a Slováci ve 20. Století. Vyšehrad s. r. o. 2012

Slovenská obdoba KSS však nezvítězila na Slovensku. Strana zde získala pouze 30, 48 % hlasů. Vítězem na slovenské straně se stala Demokratická strana s nadpoloviční většinou 61, 43 % hlasů.²⁵

V českých zemích však strana stále neměla nadpoloviční většinu, kterou si tolik přála. KSC se však na rozdíl od ostatních stran dařilo stále více pronikat do stranických, státních, především bezpečnostních struktur země. V tom měla nad ostatními stranami značnou výhodu. Ovládala ministerstvo vnitra, čímž získala dominantní pozici v policii a v tajných službách. Situace v armádě byla odlišná. Resort obrany sice řídil sympatizant KSC v té době nestraník gen. Ludvík Svoboda, avšak v čele generálního štábu byli generálové Heliodor Píka a Bohumil Boček. KSC ovládala od května roku 1945 národní výbory. Podařilo se jí také ovládnout ministerstvo informací, čímž získala silný vliv v oblasti médií a informačních zdrojů.

Pro zefektivnění vlastní akceschopnosti komunistická strana pozměnila svou vrcholnou organizační strukturu. Orgány na nejvyšší úrovni byly 101 – členný ústřední výbor, rozšířené předsednictvo a akční orgán – tzv. politický sekretariát. V jejím čele stranu reprezentoval předseda Klement Gottwald a generální tajemník Rudolf Slánský. Územní organizace byly nižšími organizačními jednotkami. Ty byly sestaveny z 18 krajských organizací a z okresních, okrskových a místních buněk. Nejnižší článek strany představovalo téměř 100 tisíc stranických důvěrníků.²⁶

Rok 1947 přinesl obrat v politickém směřování strany. Bylo tomu tak proto, že KSC si přestala být jistá o svém vítězství ve volbách, které byly plánovány na květen 1948. Strana ztrácela sebevědomí a zachránit ho nedokázaly ani populistické kroky např. vyhlášení třetí fáze pozemkové reformy, nebo snaha o realizaci tzv. milionářské dávky. Strana postupně ovládla celý státní aparát. Celkový vývoj, jenž měl podobu stále narůstajícího napětí v zemi, mobilizace KSC, vznik prokomunisticky orientovaných masových organizací, jakými bylo například Revoluční odborové hnutí. To vše tvořilo předpoklady k úspěšnému únorovému převratu. Bohužel to všechno jen definitivně stvrdilo trend, který byl v československé politice nastolen již od poloviny čtyřicátých let.

²⁵ Rychlík, J., Češi a Slováci ve 20. Století. Vyšehrad s. r .o. 2012

²⁶ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

Československá strana národně socialistická byla po KSČ hned druhou nejsilnější stranou. Dva proudy, Hubertem Ripkou, Jaroslavem Stránským a Prokopem Drtinou reprezentovaný londýnský exil a domácí ilegální stranický proud, v jehož čela byla Fráňa Zemínová, byly základem pro obnovu této strany. Národní socialisté získali v parlamentních volbách z roku 1946 23, 7 % hlasů v podobě 55 mandátů. Ke konci roku 1947 měla ČSNS přes 600 000 členů a v jejím čele stál Petr Zenkl. Mezi lety 1946 – 1947 ČSNS stále více nacházela společnou řeč s lidovci. Dělo se tak jak parlamentní úrovni tak i na okresní a místní úrovni. Vznikala společná protikomunistická fronta, která byla posílena výsledky v listopadu konaného sjezdu ČSSD. Zde se právě velká část stranických delegátů ohradila proti komunizujícímu křídlu. Právě ČSNS měla v parlamentních volbách 1948 jako jediná strana šanci porazit KSČ. Všichni ministři, které strana měla, podali 20. 2. 1948 demisi. Jmenovitě jimi byli Petr Zenkl, Hubert Ripka, Jaroslav Stránský a Prokop Drtina.

Na chvíli bych se teď vrátil k situaci na Slovensku. Již jsem na předchozí straně zmínil, že zde zvítězila Demokratická strana. V jejích řadách však měli hlavní slovo bývalí republikáni a stoupenci Tisova režimu. Straně tak bylo dáno ultimátum, že buď se vzdá všech výsad, které jí byly zaručeny Košickým vládním programem, nebo nebude přijata do vlády. Strana nakonec souhlasila, a tak 28. června 1946 byla podepsána Třetí pražská dohoda, čímž došlo k omezení suverenity Slovenské národní rady a zákonodárné moci.²⁷

Stranou, která stála na pomyslné politické přímce nejvíce vpravo, byla Československá strana lidová. Svě silné postavení lidovci získali díky angažovanosti římskokatolické církve v domácím odboji a jednak také díky jejímu předsedovi Janu Šrámkovi, který předsedal československým exilovým vládám. Do voleb v roce 1946 Československá strana lidová vstupovala se značkou nejslabšího článku Národní fronty, nakonec však skončila jako třetí se ziskem 20, 2 % hlasů, díky nimž v parlamentu obdržela 46 mandátů. O stupeň lépe, tedy jako druhá dopadla ve své tradiční volební základně Moravě.²⁸ Jediný kraj, kde zvítězila, byl volební kraj Zlín, což byl také jediný kraj v republice, kde volby nevyhráli komunisté. Ústřední zastupitelstvo a Ústřední výbor byly nejvyššími orgány strany. V jejím čele stál po celé období Msgre. Jan Šrámek, z postu

²⁷ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

²⁸ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

místopředsedy strany fakticky řídil P. František Hála. Generálním tajemníkem byl Adolf Klimek. V poválečném období panovalo ve vnitropolitických vztazích ve straně značné napětí. Chod strany narušoval „spor mezi starými a mladými“. Radikálnější větev strany stále napadala její vedení, které bylo kritizováno za četné ústupky komunistům. Nesouhlasili také s až příliš těsným spojením mezi ČSR a SSSR. Ti, kteří nesouhlasili s vedením strany, de facto pouze navázali na neúspěšný odpor katolických intelektuálů, kteří v období první republiky také vystupovali proti tehdejšímu vedení ČSL. Radikální křídlo strany v čele s Helenou Koželuhovou – Procházkovou si vytklo za cíl odsunout Jana Šrámka na post čestného předsedy strany. Plán se však nezdařil. Helena Koželuhová byla nakonec ze strany vyloučena a poslanecký mandát jí byl odejmut. Po této aféře se do popředí vlivu drala levicově orientovaná frakce, v jejímž čele byl Alois Petr.

Československé straně lidové se ve srovnání s nejsilnější KSČ nikdy nepodařilo vytvořit široký politický tábor organizací, jež by se stranou nějak intenzivněji spolupracovaly. Asi největší organizace, která byla na stranu napojena, byla tělovýchovný spolek Orel. Měl však mnohem méně členů než Sokol, jenž měl svou politickou základnu v KSČ. ČSL neměla více členů než půl milionu. Stejně tak, jako ministři národních socialistů, tak i lidovečtí ministři podali 20. února 1948 všichni demisi. Byli to Jan Šrámek, František Hála, Adolf Procházka a Jan Kopecký. Chybějící ministři byli okamžitě jak ve vládě, tak i ve vedení strany doplněni o zástupce levicového křídla lidovců.²⁹

Poslední stranou, která byla po válce znovu obnovena, byla Československá strana sociálně demokratická. Byla v poválečných letech stejně tak jako strana lidová rozdělena na dva tábory. Ten první, protikomunisticky orientovaný dával naději ve vítězství spojených nekomunistických stran. Druhý tábor však tyto plány zhatil, když se ministři ČSSD nepřipojili k ministrům z ostatních nekomunistických stran a nepodali demisi. Předsedou po válce se stal Zdeněk Fierlinger. Ten získal také funkci prvního poválečného předsedy vlády a následně byl jmenován do funkce náměstka dalšího předsedy vlády, jímž byl Klement Gottwald. Zdeněk Fierlinger byl představitelem komunisticky orientovaného křídla strany. Stranickým protějškem mu byl Bohumil Laušman, který stál v čele demokraticky orientovaného křídla strany. ČSSD ve volebních výsledcích z roku 1946 obsadila čtvrté místo a získala 15,6 %, tedy 37 mandátů.

²⁹ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

Jistý obrat v orientaci strany nastal na jejím XXI. sjezdu v listopadu 1947. Do vedení strany se tehdy dostala proti komunisticky orientovaná frakce v čele s Bohumilem Laušmanem. U ostatních nekomunistických stran tak svitla naděje na jejich další postup. 20. 2. 1948 naděje vyhasly, neboť žádný ze sociálně demokratických ministrů (Václav Majer, Ludmila Jankovcová, František Tymeš) se nepřipojil k ostatním ministrům nekomunistických stran a nepodali společně s nimi demisi. Tyto kroky vedly k tomu, že nebylo povinností, aby podala demisi celá vláda, Klement Gottwald tak mohl podat pouhý návrh na doplnění vládního kabinetu. Po převratu v únoru 1948 přestala ČSSD jako samotná strana existovat, jelikož došlo k jejímu sloučení s KSČ.

Samospráva a státní správa

Po válce nedošlo ke vzkříšení systému samosprávy, který na českém území měl téměř stoletou tradici. Dvojkolejnost veřejné správy byla na všech úrovních nahrazena orgány státní správy. Na úrovni místní, okresní a zemské byly zřízeny národní výbory: Místní národní výbory, Okresní národní výbory a Zemské národní výbory. Komunisté měli v těchto orgánech dominantní pozici, kterou získali díky květnovým událostem 1945. Absolutní většinu měli v 38 % Místních národních výborech a ze 167 předsedů Okresních národních výborů bylo 127 komunistů.

Odpovědí na otázku proč byla zlikvidována dvojkolejnost veřejné správy, byla snaha udělat jí transparentní. Skutečnost v praxi vypadala tak, že pak bylo mnohem snadnější ji ovládnout a vzdálit se tak opět o něco víc demokratickým hodnotám. Šlo o další znak transformace státního zřízení v totalitní typ státu, protože míra podílu občanů na správě veřejných záležitostí vyjadřuje, nakolik společnost stojí na demokratických pilířích. V totalitních nebo netotalitních režimech je občanům bráněno se podílet se na správě věcí ve veřejném zájmu. Děje se tak, protože určitá místní autorita neodvozuje svůj mandát od státu, tudíž stát nemůže do její činnosti nikterak zasahovat, a je tedy překážkou k ovládnutí společnosti.³⁰

³⁰ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

Únorové události 1948

Jak jsem již uvedl v předchozích stranách mé práce, v únorových dnech roku 1948 se komunistická strana přebírá veškerou moc v zemi. Ve státoprávním uspořádání státu se fakticky nic nemění. Ve vztahu ke Slovensku měl tento únorový převrat neblahé důsledky, neboť se začalo s likvidací všech samostatných slovenských institucí a omezováním jejich pravomocí.³¹ Vystává však otázka, proč byl kladen odpor pouze malou částí obyvatelstva a politické reprezentace? K zodpovězení této otázky jsou nasnadě hned tři důvody.

První důvod, který se nabízí, je, že únor 1948 byl pouze jedním článkem z celého množství událostí, které započaly již v dubnu roku 1945 na základě politických dohod uzavřených v Moskvě. První takovou okolností, která již předznamenávala vývoj pozdějších let, bylo vytvoření již zmiňovaného uzavřeného politického pluralismu formou Národní fronty. Tím bylo znemožněno, aby strany spolu soupeřily na základě volné politické soutěže. Byl smazán také rozdíl mezi stranami vládnoucími a opozičními, neboť všechny strany Národní fronty byly jak stranami vládními tak i parlamentními. I nově vzniklá vláda po přijetí demise odstupujících ministrů zachovala tento princip Národní fronty. Vláda byla doplněna novými ministry z nekomunistických stran, takže jejich poměr vůči ministrům komunistickým byl 1:1. Vše bylo pouze formální, protože většina z nich snad až na J. Masaryka, V. Šrobára a tehdejšího předsedu sociální demokracie B. Laušmana byli blízkými spojenci KSČ. Gen. Ludvík Svoboda v té době ještě nebyl členem žádné politické strany. Komunisté tak mohli bez problémů obsadit klíčové pozice ve státě.³²

Jako druhý důvod lze brát nový směr hospodářského, sociálního a politického vývoje. Konec války spustil proces transformace společnosti v nový společenský řád, který byl pojmenován jako „lidová demokracie“. Základními principy režimu bylo omezení politického pluralismu, omezení soukromého vlastnictví a omezení hospodářské soutěže. Tento směr si získal ve volbách v roce 1946 převážnou část voličů, a to ne pouze těch, kteří dali svůj hlas komunistické straně, ale i těch, kteří volili sociální demokracii a i ostatní strany. Odmítavý

³¹ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

³² Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

postoj ke společenským změnám, který razili mnozí příslušníci nekomunistických stran, měl za následek, že tato část politického spektra se najednou ocitla bez masivní podpory obyvatelstva. To bylo ještě posílněno událostmi, které proběhly na mezinárodním politickém poli. Evropa ale i celý svět se postupně začal dělit na dva protilehlé póly. Československo se na základě politických jednání, která proběhla v rámci Jaltské konference v únoru 1945, ocitlo v zájmové sféře Sovětského svazu. Bohužel pod touto „příznivou shodu okolností“ demokratičtí politici nebyli schopní postavit se proti stále sílícím totalitarizujícím tendencím, které po únoru 1948 nabraly na síle.

Třetím důvodem, proč většina veřejnosti nástup vlády jedné strany neodmítla, byl postoj řady demokraticky smýšlejících politiků s prezidentem E. Benešem v čele. Vedení KSČ v čele s Klementem Gottwaldem se totiž podařilo úspěšně použít Benešovo tezi, že je zapotřebí „nalévat nové víno do prázdných měchů“ a aplikovat ji na novou politickou situaci. V praxi se tento výrok projevil zejména snahou o zachování kontinuity s předválečnými ústavními postupy. To však bylo možné realizovat jen díky vnitropolitické a mezinárodněpolitické situaci. V období vládní krize v únoru 1948 komunisté tak snadno využili v té době ještě stále platné ústavy z roku 1920 konkrétně § 80, podle kterého „*vláda rozhoduje ve sboru, který je schopen usnášeti se, je-li přítomna mimo předsedu nebo jeho náměstka nadpoloviční většina ministrů*“. Díky tomu, že demisi podala pouze menší část ministrů, vláda zůstala stále akceschopná. Prezident by mohl jen těžko provádět nějaké změny ve složení vlády, které by mohly být velice snadno zpochybněny, jelikož by neměly dostatečnou oporu v ústavě. Ani složení funkce prezidenta republiky počátkem června 1948 nemělo na průběh politických událostí žádný vliv, protože na základě § 60 ústavní listiny do zvolení nového prezidenta jeho funkce zastává vláda, která pověřila výkonem prezidentských pravomocí jejího předsedu.³³

Posledním důvodem slabého odporu proti nástupu totalitní moci bylo však také to, že lidé měli obecně strach. Vedle ústavních postupů došlo totiž i k použití postupů neústavních. Za tyto lze bezpochyby považovat vznik Lidových milic, vytvoření tzv. akčních výborů Národní fronty. Mnoho odpůrců na čelních místech, kteří projevíli nahlas svůj nesouhlas s nově vzniklým režimem, bylo

³³ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

zatčeno bez jakéhokoli právního podkladu. Dělo se tak již v prvních dnech února 1948. Na základě těchto událostí se tak proto nelze divit, že vystoupení proti převzetí moci komunisty měla takřka nulový dopad.

Únorovým převratem se v moderních českých dějinách otevírá zcela nová etapa vývoje naší země. Z hlediska charakteru systémového uspořádání státu ji lze přirovnat k poměrům, jaké byly v Protektorátu Čechy a Morava. Co je pro ni však typické, tak že velmi těsně spojila národ český a slovenský k dalším společným politickým a sociálním událostem. Charakteristická je především z hlediska existence jedné vládnoucí strany – Komunistické strany Československa. Na dlouhých 40 let je tak zastaven směr politického pluralismu, který zde byl v období první republiky ale i v rakousko – uherské monarchii. Je zničena demokratická forma státu a narušeny principy právního státu. Československo se na téměř půl století dobrovolně vydává na cestu „organizovaného násilí“ a pokusů zavést ve společnosti marxisticko – leninskou ideologii „budování socialistické společnosti“. Inspirací pro tuto myšlenku však nebyl pouze Sovětský svaz, jelikož komunisté také z části navázali na předcházející aktivity KSČ, které se dají vysledovat ještě v období první republiky, tedy dokonce před vznikem strany v roce 1921.³⁴

Komunistická strana Československa se stává počátkem února 1948 hegemonní politickou stranou., která realizovala převzetí moci klasickou bolševickou cestou tím, že nejprve ovládla klíčové struktury ve státě včetně parlamentu a s oporou v represivních složkách státu se jí podařilo plné kontroly společnosti. Pro následný vývoj Komunistické strany je charakteristické, že stranická reprezentace je zcela nadřazena té státní. Výhradní postavení KSČ bylo narušeno pouze v druhé polovině 60. let, kdy tehdejší poměry daly prostor pro politickou aktivitu i jiným složkám a širší veřejnosti.³⁵

³⁴ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

³⁵ Fiala, P., Holzer, J., Mareš, M., Pšeja, P., Komunismus v České republice. Brno 1999

Ústava 9. Května

„My, lid československý, prohlašujeme, že jsme pevně rozhodnutí vybudovat osvobozený stát jako lidovou demokracii, která nám zajistí pokojnou cestu k socialismu.“ (Prohlášení, Ústava 9. Května)

Po únorových událostech, kdy se moci v zemi chopili komunisté, byla v květnu roku 1948 přijata nová ústava Československé republiky, která byla vyhlášena jako ústavní zákon č. 150/ 1948 Sb., neboli také Ústava 9. Května. O pracích na nové ústavě bylo rozhodnuto již v roce 1946, nově zvolené Národní shromáždění v tomtéž roce bylo též označeno jako shromáždění ústavodárné.³⁶ Politické strany zahájily práce na přípravách návrhů nových ústav, a tak počátkem roku 1948 byly vyhotoveny celkem tři návrhy nové ústavy, jež vzešly z per lidoveckých, komunistických a socialistických poslanců. Komunistický návrh, k němuž z počátku vedla dost komplikovaná cesta, neboť KSČ vše konzultovala se slovenskou KSS a obě strany se tak musely dohodnout na shodném stanovisku³⁷, nakonec zvítězil jednomyslně se 246 hlasy z 300 členů Ústavodárného národního shromáždění. Poslanci, kteří se nezúčastnili hlasování, byli ve většině případů zbaveni poslaneckého mandátu, nacházeli se ve vazbě, nebo emigrovali do zahraničí.

Z Ústavy 9. Května je patrné, že její autoři se nechali z části inspirovat ústavou Sovětského svazu z roku 1936, nelze však také opomenout silnou inspiraci v ústavě československé z roku 1920, především v charakteristice ústavních orgánů a vztahů mezi nimi. Text byl však také doplněn o nové instituce, jejichž vznik sebou přinesl vývoj událostí po roce 1945. Součástí ústavy byly také nově ustavené slovenské ústavní orgány jako sbor pověřenců, který měl plnit obdobné funkce jako československá vláda, a Slovenská národní rada byla naopak orgánem, jenž měl funkci zákonodárce. Další novinkou byly orgány státní a veřejné správy, těmi se staly národní výbory. Ústava omezila soukromé vlastnictví tak, že soukromníci mohli mít maximálně 50 zaměstnanců a k hospodaření mohli mít do 50 ha půdy. Státní ekonomika byla přetransformována na plánovité

³⁶ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

³⁷ Rychlík, J., Češi a Slováci ve 20. století, Vyšehrad s. r. o. 2012

hospodářství. Zákon s nejvyšší právní silou nově také zakotvil a doplnil již existující liberální práva o práva sociální, kulturní a ekonomická.

Co se struktury týká, tak ústava obsahovala celkem 178 paragrafů, které byly rozděleny na 10 kapitol: 1. Základní práva a povinnosti občanů, 2: Národní shromáždění, 3: prezident republiky, 4. Vláda, 5. Slovenské národní orgány, 6. Národní výbory, 7. Soudy, 8. Hospodářské zřízení, 9. Obecná ustanovení, 10. Závěrečná a přechodná ustanovení. V úvodu textu bylo 12. článků, které deklarovaly základní ústavní zásady, a preambule. Ústavní soud nebyl zřízen, a tak bylo výkladem ústavy pověřeno Národní shromáždění. V praxi však k takovému výkladu ústavy nikdy nedošlo.³⁸

Zákonodárná moc

Podle nové ústavy bylo nejvyšším orgánem moci zákonodárné jednokomorové Národní shromáždění. Bylo složeno z 300 poslanců, ti byli voleni na dobu šesti let. Volit mohli občané, kteří dosáhli věku 18 let. Pasivní volební právo bylo omezeno věkovou hranicí 21 let. Národní shromáždění mohlo zasedat ve dvou řádných termínech v roce, a to v jarním (od března) a v podzimním (od října). Dále mohlo zasedat v mimořádných termínech. Parlament byl usnášení schopný, když byla přítomna alespoň třetina všech poslanců. Schvalovat zákony, usnesení mohl však jen, pokud byla přítomna minimálně polovina poslanců. Prezident měl pravomoci Národní shromáždění rozpustit, to však nemohl učinit v posledních šesti měsících funkčního období shromáždění.

Výkonná moc

V čele státu byl prezident. Jím byl Edvard Beneš, který však 7. 6. 1948 z důvodu schválené nové ústavy složil svou funkci. Národním shromážděním byl tak zvolen prezident nový, tím se stal do té doby předseda vlády Klement Gottwald.³⁹

Podle nové ústavy nejvyšším orgánem moci vládní a výkonné byla vláda. Ta byla odpovědná Národnímu shromáždění. Jmenoval ji a odvolával prezident republiky. Rekonstruovaná vláda tzv. obrozené Národní fronty, fungovala necelé tři měsíce do okamžiku, kdy byl její předseda Klement Gottwald zvolen prezidentem. Ve vládě byl dominantní vliv komunistické strany. Měla zastoupení:

³⁸ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

³⁹ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

KSČ 9 ministrů, KSS 3 ministři, ČSSD 4 ministři, ČSS 2 ministři, ČSL 2 ministři, Strana slovenskej obrody 1 ministr 3 nestraníci. Nová vláda měla mandát až do voleb roku 1954. V roce 1953 nahradil Viliam Široký Antonína Zápotockého ve funkci předsedy vlády. Právě Viliam Široký měl svou vůlí značný podíl na nezákonnosti a politické zvrůli v 50. letech.

Soudní moc

Ústava 9. Května zavedla novou organizaci soudnictví. Byl zřízen Nejvyšší soud, Nejvyšší vojenský soud a Správní soud. Soudy rozhodovaly v senátech, které byly složeny jak ze soudců z povolání, tak i ze soudců z lidu. Soudci z lidu byli jmenováni příslušnými národními výbory. Došlo tedy k tomu, že vedle soudců s právnickým vzděláním stanuli nekvalifikovaní lidé, často s minimálním vzděláním. Celá oblast justice byla však prakticky vládána institutem prokurátorů.

„Samospráva“ a státní správa

Nositeli a vykonavateli státní moci v obcích, okresech a krajích byly květnovou ústavou jmenovány národní výbory. Podle ústavy byla národními výbory vykonávána veřejnou správa v téměř všech jejích odvětvích. Zejména šlo o správu vnitřních záležitostí, správu kulturní a osvětovou, ochranu práce a správu zdravotní a sociální. Bylo zrušeno rozdělení veřejné správy na samosprávu a státní správu. Struktura veřejné správy v zemi fungovala tak, že národní výbor nižšího stupně byl podřízen národnímu výboru stupně vyššího, přičemž oba dva byly podřízeny orgánům moci vládní a výkonné, konkrétně ministerstvu vnitra.

K 1. 1. 1949 bylo zrušeno staré zemské uspořádání a bylo zavedeno uspořádání nové, uspořádání krajské. Byly tak zrušeny Zemské národní výbory a zavedeny nové Krajské národní výbory. České území bylo rozděleno do 13 krajů a postavení hlavního města Prahy, upravoval zvláštní zákon.⁴⁰

Vzhledem ke svému obsahu lze Ústavu 9. Května považovat za demokratickou, i po formální stránce byla na velice slušné úrovni. Bohužel její demokratičnost byla pouhou iluzí a to hned ze dvou důvodů.⁴¹

⁴⁰ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

⁴¹ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

Její text, zejména ustanovení o základních lidských a lidských právech, byl bohužel jen proklamativního charakteru. Prázdné deklaráce, které ve skutečnosti neměly téměř žádnou právní sílu a byly beztrestně pošlapávány. V ústavě je v mnoha člancích odkazováno na další zákony, což velice snadno mohlo sloužit k jejímu obcházení. To bylo ještě posílněno neexistencí Ústavního soudu, který by případně na dodržování zákona mohl dohlížet. Pro velký počet těchto práv nebyly vytvořeny mechanismy, tolik potřebné pro jejich výkon a případnou ochranu, zvláště chyběly garance sociální a politické. Typickým příkladem je zákonná úprava volebního práva, kdy Zákonem o volbách do Národního shromáždění č. 75/ 1948 Sb. ve znění zákona č. 204/ 1948 Sb. byla zavedena jednotná kandidátka Národní fronty, čímž byl popřen smysl celého volebního práva, neboť voličům znemožnil se nezávisle rozhodovat mezi volebními kandidáty. Volby se tak změnily na prostředek, který měl sloužit pouze k periodické legitimizaci politického režimu. U práva shromažďovacího byla uložena podmínka, že jeho výkon musí být v souladu se zájmy pracujícího lidu. Podobná situace byla u práv politických. Velký důraz byl naopak kladen na zajištění výkonu skupin práv sociálních, politických a hospodářských. I zde však docházelo k diskriminaci politicky nežádoucích občanů, jejichž počet na přelomu 40. a 50. letech stále narůstal.

Formálně byly sice pravomoci ústavou rozděleny mezi orgány výkonné, zákonodárné a soudní moci, což mělo budit dojem, že ústava je vybudována na základech parlamentarismu, fakticky však veškerou moc ve státě držela neústavní instituce, a tou byla komunistická strana. Reálné mocenské centrum tak stálo mimo strukturu, ustanovené samotnou ústavou. Jinak řečeno, stálo vlastně nad státem. Na rozdíl od pozdějšího textu ústavy z roku 1960, Ústava 9. Května neobsahovala žádné ustanovení, jímž by připisovala vedoucí úlohu ve státě právě Komunistické straně Československa.⁴²

Někteří historikové tvrdí, že původně komunistická strana měla návrhy ústavy dva – užší a širší. Širší návrh obsahoval i připomínky KSS, avšak při rozhodování o jedné či druhé variantě, byl v potaz vzat návrh užší, jehož autorem byl ÚV KSC.⁴³

⁴² Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

⁴³ Rychlík, J., Češi a Slováci ve 20. Století. Vyšehrad s. r. o. 2012

Na Ústavu 9. Května lze nahlížet jako na typický příklad rozporu mezi textem ústavy, zákonů a právní praxí. Jasným příkladem toho jsou zákony o zesílení trestní represe, které byly přijaty Národním shromážděním v roce 1948. O jejich souladu s platnou ústavou se téměř nedá mluvit. Přijetí těchto zákonů odstartovalo řadu trestních represí, které se udály v letech 1949 – 1953. Jmenovitě to byly zákon na ochranu lidově demokratické republiky č. 231/ 1948 Sb., zákon o státním soudu č. 232/ 1948 Sb. a zákon o táborech nucených prací č. 247/ 1948 Sb.

Zákon na ochranu lidově demokratické republiky měl oficiálně navazovat na zákon č. 50/ 1923 Sb. na ochranu republiky, ten byl přijat po atentátu na Aloise Rašína. Obsahoval širokou škálu skutkových podstat trestných činů proti státnímu zřízení jako například: velezrada, podněcování proti republice, sdružování proti státu, vyzvědačství, popuzování, hanobení republiky, šíření poplašné zprávy atd. Řízení o nich a tresty za ně ukládal nově zřízený státní soud. V systému ukládání trestů, jeho rozsahu a hlavně v některých v praxi užívaných nezákonných metod vynucování přiznání nově přijatý zákon však šel daleko za rámec charakteru demokratického státního zřízení první republiky.

Zákon č. 247/ 1948 Sb. o táborech nucených prací měl být použit pouze v případě deliktů méně závažných. Za těchto okolností místo soudů byly oprávněny vést řízení a ukládat tresty tříčlenné komise, které byly jmenované krajským národním výborem. Trest měl formu pobytu v táboře nucených prací. Délka takovéto trestněprávní sankce byla stanovena od tří měsíců až na dobu dvou let. Mezi pravomoci komisí patřilo také uložit zákaz pobytu v určitém místě, nařídít vyklizení bytu osoby zařazené do tábora nucených prací, rozhodnout o zavedení národní správy, nebo také měly možnost odejmout oprávnění k živnostenskému oprávnění.

V roce 1956 došlo k novelizaci některých zákonných norem v oblasti trestní represe. Novelizace se týkala i trestního zákona a trestního řádu z roku 1950. Normy byly novelizovány tak, aby už v právní praxi docházelo ke zjevné nezákonnosti v rámci zákona.⁴⁴

⁴⁴ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

Ústava 9. Května byla také několikrát novelizována, dělo se tak především proto, aby se československý ústavní mechanismus přiblížil svému sovětskému vzoru. Novelou ústavy se stal ústavní zákon č. 64/ 1952 Sb., o soudech a prokuratuře, ústavním zákonem č. 12/ 1954 Sb., o národních výborech, ústavním zákonem č. 26/ 1954 o volbách do Národního shromáždění a Slovenské národní rady a ústavním zákonem č. 33/ 1956 Sb., o slovenských národních orgánech.

V letech, kdy byl tento zákon v účinnosti, zejména v rozmezí let 1949 – 1953, se ve společnosti zrodilo vědomí, které na širší veřejnost působí dodnes, a to že ústavní text a sociální a politická realita jsou dvě zcela odlišné kategorie. Význam ústavy a ústavnosti tak prudce poklesl.⁴⁵

Co se týče vztahu Čechů a Slováků ve společném státě, tak byla tato ústava pro Slováky spíše zklamáním. Vzhledem k roku 1944, kdy na Slovensku proběhlo povstání proti nacistické okupaci, a Slovenská národní rada prohlásila, že slovenský stát existuje v rámci jednotného Československa. Nová poválečná ústava zakotvila pouze dva ústavní orgány Slovenska, a to orgán moci výkonné Sbor pověřenců a Slovenskou národní radu se značně omezenými zákonodárnými pravomocemi.⁴⁶ Zákonodárná moc SNR byla degradována pouze jen na oblast kultury (sféru vědy, školy a umění).⁴⁷ Celá věc na mě působí tak, že česká státní reprezentace brala Slovensko jako území srovnatelné například s dnešní Moravou nebo Slezskem, ale ne jako sobě rovného partnera. Zde tak vidím počátek krize vztahů, která v 60. letech mezi Čechy a Slováky eskalovala.

Stalinistické období 1948 – 1956

Vývoj politických událostí na jaře roku 1948 v českých zemích a na Slovensku byl ve znamení adaptace komunistického strany, která byla výhradním nositelem moci ve státě, na všechny složky společnosti. KSČ si tak postupně podmanila instituce výkonné, zákonodárné a soudní moci, její činnost také vedla k odstranění potenciální politické opozice. Pod svá křídla sjednotila organizace různého druhu, ať už to byly spolky mládežnické, kulturní, tělovýchovné nebo obecně společnost povahy. Zcela nezpochybnitelným důkazem o „únorovém

⁴⁵ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

⁴⁶ Stein, E., Česko – Slovensko: konflikt, roztržka, rozpad. Academia 1997

⁴⁷ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

vítězství“ se staly výsledky voleb do Národního shromáždění, kde uchazečům na jednotné kandidátní listině Národní fronty, jejímž výhradním autorem byla KSČ, dalo hlas 89, 2 % voličů. Dalším důkazem vítězství bylo též přijetí nové ústavní listiny. Tu však Eduard Beneš odmítá podepsat, a tak v červnu 1948 skládá svou funkci prezidenta a 3. září téhož roku umírá v Sezimově Ústí.⁴⁸ Je třeba zvolit prezidenta nového. Jím se 14. června 1948 stává Klement Gottwald. Funkci premiéra tak převzal Antonín Zápotocký, který byl do té doby předsedou Ústřední rady odborů. Tak je i z personálního hlediska potvrzena vláda jedné strany socialistické éry, když na dvou nejvýznamnějších funkcích v zemi stanuli zástupci Komunistické strany Československa.

Dochází ke sloučení do té doby druhé nejsilnější strany v zemi, sociální demokracie, s komunistickou stranou. Ústředním výborem KSČ byla přijata zásada o sjednocení dělnického hnutí. Shromáždění ČSSD a KSČ, kde mělo dojít ke sloučení obou stran, se sešlo 27. června 1948 v Praze. Sjednocení proběhlo jak na úrovni ideové, kdy byly proklamovány obě doktríny stran, spočívající na principech marxismu – leninismu, a jednak na rovině organizační, kdy byla členská základna komunistů rozšířena o do té doby reprezentanty ČSSD. Na podzim roku 1948 se KSČ sjednotila také s Komunistickou stranou Slovenska, tím tak pominula nutnost brát ohledy na rozdílnou povahu slovenské politické a stranické scény a autonomie KSS. Sloučením obou komunistických stran nedošlo k narušení organizační struktury KSČ. V čele strany stále zůstal ústřední výbor, hlavou strany byl stále předseda, druhou nejvýznamnější funkcí byl post generálního tajemníka. Komunistická strana Slovenska nabyla postavení pouhé územní organizace v rámci jednotné KSČ, neztratila však nic ze své zcela samostatné formální existence.

Pro další vývoj komunismu lze za významný bod označit IX. sjezd KSČ, který trval od 25. – 29. Května 1949. Na tomto sjezdu byl schválen v deseti bodech budoucí scénář základní linie výstavby socialismu. Jde o významný dokument, který popisuje skutečné ideové a praktické směřování komunistické strany.⁴⁹

⁴⁸ Schwarz, K. Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994

⁴⁹ Fiala, P., Holzer, J., Mareš, M., Pšeja, P., Komunismus v České republice. Brno 1999

Když byla přeměna institucionální struktury státu rukou KSČ již dokončena, přesunula strana svůj zájem na oblast národního hospodářství. Ekonomický program strany získal oporu v Ústavodárném národním shromáždění, kde byl dne 27. října 1948 schválen v podobě pětiletého plánu. Program vedl k následujícím úkolům, které bylo třeba splnit: zavést princip plánování, bylo třeba znárodnit veškerý průmysl, rozvoj socialistického sektoru, vybudovat materiálně-technickou základnu socialismu tak, že bude podporován rozvoj těžkého průmyslu a industrializace Slovenska, upevnit socialistické výrobní vztahy, propojit domácí trh s trhy ostatních lidově-demokratických států a razantně vyřešit otázku soukromovlastnických vztahů ve městech. V oblasti zemědělství byla schválena myšlenka pokračovat dál v pozemkové reformě. Avšak již nešlo o rozdělování půdy malým rolníkům, nýbrž strana si předsevzala přesvědčit maloročníky, aby dobrovolně vstoupili do JZD, aby tak postupně došlo ke kolektivizaci zemědělství cestou vstupu rolníků do družstev. Všechny tyto body posloužily účelu plně kontrolovat všechny oblasti života společnosti a ještě více se přiblížily k ideje socialistické společnosti.⁵⁰

K úplné kontrole společnosti scházela pouze jedna věc, a to likvidace potenciálních opozičních struktur. Konkrétním projevem snahy komunistů zničit možné opoziční buňky se staly rozsáhlé politické procesy v 50. letech. Terčem těchto represí se stali tzv. odpůrci komunistického režimu, což byli především příslušníci nekomunistických stran, zájmových sdružení, katoličtí kněží, intelektuálové, podnikatelé a statkáři, prvorepublikoví příslušníci armádních složek, antimarxistická inteligence a další sociální skupiny. Nejznámější je proces s Miladou Horákovou, poslankyní národních socialistů, která byla pro vlastizradu a špionáž odsouzena k trestu smrti.⁵¹ Bylo však třeba sáhnout i do vlastních řad, neboť strana byla tak trochu paranoidní a stále se snažila odhalit svého vnitřního nepřítele. Nejvýznamnější takovou kauzou byl proces s „protistátním spikleneckým centrem“, kdy byl k trestu smrti odsouzen Rudolf Stránský. Na něj v letech 1953 - 1954 navázala řada dalších kauz s méně významnými stranickými kádry, mezi nimi i soudní řízení se „slovenskými buržoazními nacionalisty v dubnu 1954. Tyto politické procesy potvrdily, že strana je ochotna k realizaci

⁵⁰ Fiala, P., Holzer, J., Mareš, M., Pšeja, P., Komunismus v České republice. Brno 1999

⁵¹ Schwarz, K. Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994

svého ideového směru použít jakékoli prostředky ve formě rozsáhlých represí a justičních vražd.⁵²

Socialistická přeměna politické, hospodářské a sociální stránky společnosti vyústila v Československu společenskou krizí. Ta propukla roku 1953 ve všech zemích sovětského bloku a ve všech jeho satelitních republikách. Příčinami byly projekty rychlé industrializace, velmocenské a vojenské plány SSSR a Stalinova teorie třídního boje, Všechny tyto věci dovedly ekonomiky zemí východního bloku včetně Československa na pokraj zhroucení. Krize probíhala ve všech zemích velmi podobně, řídicím mechanismem byla Moskva, která korigovala postup k jejich potlačení a určovala obsah reforem, které měly krizi zastavit.⁵³

V Československu byla krize odstartována měnovou reformou, jejíž přípravy byly zahájeny již v roce 1952. Představa byla taková, že reforma měla dát československé ekonomice oživující injekci, zvednout zájem zaměstnanců o výrobu, zastavit inflaci, přivést příjmy a úspory obyvatel do souladu s trhem a s omezenou nabídkou spotřebního zboží. V důsledku Gottwaldovo smrti 14. března 1953 muselo být provedení reformy oddáleno. Bylo jmenováno nové vedení v čele s Antonínem Zápotockým, který se stal prezidentem. Post předsedy vlády obsadil Viliam Široký a šéfem stranického aparátu se stal Antonín Novotný. Teď již nic nebránilo k uskutečnění měnové reformy. Reforma byla provedena výměnou peněz: 300 Kč na osobu v poměru 1: 5, ostatní částky v poměru 1: 50. Mzdy, platy a penze se přepočítávaly v poměru 1: 5 a stejně tak i sociální přídatky. Byl zrušen dvojí trh, volný a přidělový. Ceny zboží a služeb se přepočítávaly v poměru 1: 5.

Měnová reforma se však setkala se značným odporem obyvatelstva. Již prvního června měla KSČ zprávy o masové nespokojenosti, o ostrém odporu a velkém napětí. Ve mnoha závodech propukají stávky, Bezpečnost zatýká několik stovek osob a ve čtyřech městech dochází k protivládním demonstracím. Nejsilnější odpor byl v závodech těžkého průmyslu. K největší závodní demonstraci došlo v Plzni, kde se jí účastnilo přes 20 tisíc občanů a k jejímu potlačení museli být přizváni Lidové milice společně s armádou z Prahy. Došlo tak k první konfrontaci široké veřejnosti s vedením komunistické strany. Stranické

⁵² Fiala, P., Holzer, J., Mareš, M., Pšeja, P., Komunismus v České republice. Brno 1999

⁵³ Kaplan, K. Československo v letech 1953 – 1966. 3. část. SPN Praha 1992

vedení stávků a demonstrace odsoudilo a prohlásilo, že jejími iniciátory byli imperialističtí agenti. Strana navrhla odborům potrestat stávkující. Odbory tak vyloučily několik tisíc zaměstnanců. KSČ se též zbavila údajných škůdců. Následky reformy však byly daleko hlubší, než bylo očekáváno. Sociálně – politická struktura režimu byla zničena a byl obnoven velice závažný sociální problém. Životní úroveň obyvatel poklesla. Hodnota všech příjmů se snížila na 88, 4 % v porovnání s rokem 1950 a osobní spotřeba obyvatel se snížila o 8, 7 % v porovnání s rokem 1952. Většina dělnických a úřednických rodin se tak ocitla pod životním minimem. Režim utrpěl těžký zásah, neboť se od něj odvrátily jeho dosavadní velké opory, jako byly rodiny s více dětmi, velká část dělníků zaměstnaných v privilegovaných odvětvích a také část zklamaných komunistů a nižších funkcionářů.⁵⁴

V problematice česko – slovenských vztahů vyvolala otázka sjednocení měny a vytvoření jednotného hospodářského prostoru napětí mezi oběma stranami. Příčinou byla nerovnost kupní síly slovenské a protektorátní koruny.⁵⁵

Na pokyn Sovětského svazu a Antonína Zápotockého, byl připraven návrh korektur jak v ekonomické tak i v politické oblasti. V období započatých prací na návrhu korektur se stále zhoršovala situace v zemi, mezi lidmi rostlo napětí a na vesnicích rolníci hromadně vystupovali z JZD. Byl vypracován návrh změn, jenž nesl označení „Teze o současné hospodářské a politické situaci v ČSR“. Jejich konečnou podobu schválil sekretariát ÚV KSČ 2. srpna. Návrh změn měl dvě části: první byla analýza politické a hospodářské situace a druhou výčet konkrétních opatření, která je třeba provést k nápravě. Opatření se soustředila na odklon orientace od těžkého průmyslu a zbrojení k průmyslu lehkému, zemědělství, službám a na vzestup životní úrovně. V politice mělo dojít k vypsání nových voleb do národních výborů a do parlamentu. Teze v této podobě byly předloženy ke konzultacím do Moskvy. Zástupcům KSSS se teze zdály, že se nesou v příliš sebekritickém tónu. Se sovětskými poznámkami k Tezím Antonín Zápotocký připravil svůj referát, který byl 2. září projednáván na půdě ÚV KSČ. Referát obsahoval výčty jak úspěchů, tak i chyb, případy nezákonností a diktátorství. Závěr byl však takový, že politický směr vedení KSČ byl a je správný. Na začátku září sekretariát ÚV KSČ schválil Zápotockého referát jako

⁵⁴ Kaplan, K. Československo v letech 1953 – 1966. 3. část, SPN Praha 1992

⁵⁵ Rychlík, J., Češi a Slováci ve 20. století, Vyšehrad s. r. o. 2012

politickou směrnicí. 15. září Viliam Široký přednesl v parlamentu programové prohlášení vlády, které bylo zaměřeno především na opatření v ekonomice. Byl tak vyhlášen nový československý politicko – ekonomický kurs.

V roce 1956 vypukla druhá vlna společenské krize v Československu. Avšak již nebyla takové intenzity jako nepokoje z roku 1953. Proběhlo sice několik izolovaných konfliktů, které však již nepřerostly v masové střetnutí s komunistickou mocí. Vládní strana i druhou vlnu krize ustála a vzešla z ní jako vítěz, nicméně musela změnit některé vůdčí ideje své politiky. Stejně však nezabránila další eskalaci napětí mezi Komunistickou stranou a širokou společností.

Mezinárodní situace, především povstání v Maďarsku, ovlivnila realizaci vyhlášených opatření a sílily spíše tendence vrátit se k dřívější politické praxi a k již překonanému myšlení politických představitelů a vykonavatelů moci. To se podepsalo zejména na nedůsledném plnění nastoleného směru a mělo značný podíl na tom, že se nepokračovalo v nastoleném směru, jak řešit krizi a naopak celý proces začal pozvolna stagnovat.⁵⁶

Za konec krize zle brát podzim roku 1957. Je tomu tak hned z několika důvodů. Byly završeny úpravy mocenskopolitického systému a revize politických procesů, došlo k usazení sociálně – politických poměrů, byly dokončeny představy o ekonomickém vývoji, tím byla také završena etapa vývoje komunistické strany a státu. Nejvýznamnějším mocenskopolitickým opatřením byla decentralizace vládnoucí reprezentace. Celostátní konferencí Komunistické strany Československa bylo schváleno hned několik opatření. Na ministry byly přesunuty z vlády některé pravomoci, tím došlo k posílení řídicí funkce vlády a jejího předsednictva. Převod záležitostí, o kterých do té doby rozhodovaly výhradně vyšší státní instituce, do pravomoci nižších orgánů mělo zvýšit jejich autoritu vést je k vlastní iniciativě. Byl to především přesun pravomocí ministerstev na podniky a na orgány krajů, odtud tak sestupně dál na okresní a místní úřady. Tak došlo k rozšíření pravomocí těchto orgánů zejména v oblasti školství, kultury, zdravotnictví a v místním hospodářství. Přestože došlo k rozšíření pravomocí nižších orgánů, byl účinek decentralizace velmi omezen. Záviselo na centrálních institucích, jaký bude mít decentralizace rozsah.

⁵⁶ Kaplan, K. Československo v letech 1953 – 1966. 3. část, SPN Praha 1992

Komunistické vedení stále prosazovalo myšlenku demokratického centralismu v řízení.⁵⁷

Socialistická ústava

Ústava 9. Května byla 11. července 1960 nahrazena ústavou novou, která byla pojmenována Ústava socialistické republiky. Stalo se tak proto, že hospodářský, politický a i třídní vývoj, jak ve své publikaci o výkladu Ústavy uvádí Zdeněk Jičínský, který šel v té době ruku v ruce s budováním socialistické společnosti, přinesl sebou další úkoly a nutnost určitých změn Ústavy 9. května.⁵⁸ Dělo se tak nejprve přijetím šesti nových ústavních zákonů, jež měly upravovat jisté vztahy významné z hlediska organizace státu. Byly to především právní vztahy upravující funkci a činnost národních výborů (ústavní zákon č. 12/ 1954 o národních výborech), soudy a prokuraturu (ústavní zákon č. 60 z roku 1952 o soudech a prokuratuře)

Jak však společenský hospodářský a politický vývoj v Československu stále pokračoval, ukázalo se, že je zapotřebí změnu všech nově vzniklých společenských, ekonomických a politických vztahů zakotvit v novém zákoně nevyšší právní síly. Základním stavebním prvkem, který nastartoval nutnost těchto změn, byla skutečnost, že v Československu na počátku 60. let byl již dokončen proces přechodu od kapitalismu k socialismu, že socialismus zvítězil a úkol vybudování socialistické společnosti byl splněn. Právě tento zlom si vynutil vydání zcela nové ústavy, ústavy socialistické, která by měla chránit nově vzniklé socialistické vztahy a která by zároveň byla nástrojem pro další budoucí rozvoj nastoleného společenského směru.

Ústava 9. května již nebyla schopna nově vzniklé požadavky naplnit, byla ústavou „*cesty českého a slovenského lidu k socialismu, ústavou období přechodu naší země od kapitalismu k socialismu, byla plodem únorového vítězství dělnické třídy v boji o moc ve společnosti a státě*“.(Jičínský 1961, 17)

Zdeněk Jičínský dále uvádí ve výkladu k Socialistické Ústavě, že od doby vyhlášení Ústavy 9. Května došlo na Slovensku k ekonomické přeměně. Země, jejíž hospodářství stálo především na zemědělství, se procesem socialistické

⁵⁷ Kaplan, K. Československo v letech 1953 – 1966. 3. část, SPN Praha 1992

⁵⁸ Jičínský, Z., Levit, P. Socialistická ústava ČSSR ucelený výklad ústavy. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961

industrializace stala průmyslově vyspělou částí republiky se silným zemědělstvím, které stejně jako v českých zemích má oporu v rolnických družstvech. Ze Slovenska se tak měl stát díky budování socialistické společnosti ekonomicky rovnocenný partner českých zemí. Z. Jičínský v době poplatné publikaci o výkladu Socialistické ústavy uvádí: „ *Vztahy Čechů a Slováků jsou nyní vztahy dvou socialistických, rovnoprávných a bratrsky semknutých národů na vysoké úrovni socialistické společnosti.*“ (Jičínský 1961, 19.)

11. 7. 1960 tak došlo ke schválení ústavního zákona č. 100/ 1960 Sb. Zákon tak byl pojmenován jako tzv. Socialistická ústava. Do té doby platná Ústava 9. května tak pozbývá platnost. Významné na Socialistické ústavě je hlavně to, že její autoři se snažili vyjádřit společenské změny, kterými Československo za těch 12 let od únorového převratu prošlo. Hned první článek konstituce zní: „My pracující lid Československa prohlašujeme slavnostně: „ *Společenské zřízení, za které bojovali celé generace našich dělníků i ostatních pracujících a které měly od Vítězství velké říjnové socialistické revoluce před očima jako vzor, stalo pod vedením Komunistické strany Československa skutečností i u nás. Socialismus v naší vlasti zvítězil!*“ (Socialistická ústava) Důležitým v nadcházejícím období bylo nastolit řád komunismu, což měla být konečná fáze dějin.⁵⁹

Ústava byla složena z úvodního prohlášení a devíti hlav. Celkem tedy byla složena ze 112 článků. Upravovala společenské zřízení, práva a povinnosti občanů a ústavní orgány republiky, jakými v té době bylo Národní shromáždění, prezident republiky, vláda, Slovenská národní rada, národní výbory, soudy a prokuratura. Podobně významným znakem, jakým byl článek I. článek, tak byl i článek IV., kterým byla oficiálně zakotvena vedoucí úloha Komunistické strany Československa: „ *Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, dobrovolný svazek nejaktivnějších a nejvědomějších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence.*“ (Socialistická ústava)

Dále ústava změnila název státu, jenž nyní byl „Československá socialistická republika“. Byl změněn i státní znak. Pravomoci slovenských

⁵⁹ Jičínský, Z., Levit, P. Socialistická ústava ČSSR ucelený výklad ústavy. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961

národních orgánů byly omezeny největší měrou od roku 1938. Sbor pověřenců tato ústava vůbec nezná a ze Slovenské národní rady se stává jakási kulturně – osvětová instituce. Slovenské národní orgány jsou tak pouhým mezičlánkem, který je ovládán z pražského centra.⁶⁰ V této podobě ústava platila až do roku 1968, kdy došlo ke schválení nového ústavněprávního předpisu, ústavního zákona o československé federaci.

Zákonodárská moc

Ve srovnání s Ústavou 9. května došlo k určitým změnám v oblasti zákonodárství. Národní shromáždění se formálně stalo nejmocnějším orgánem ve státě. Institut aktivního a pasivního práva nedostal žádných změn, avšak bylo zkráceno funkční období NS z šesti na čtyři roky. Novinkou bylo, že Národnímu shromáždění byla udělena funkce ústavního soudu. NS tak mělo bdít nad dodržováním ústavnosti, že mohlo rušit zákony přijaté Slovenskou národní radou, nařízení nebo usnesení vlády nebo obecně závazná nařízení krajských národních výborů v situaci, kdyby Národní shromáždění shledalo rozpor mezi nimi a ústavou nebo jiným zákonem. Dále tento zákonodárský orgán měl pravomoc volit a odvolávat členy Nejvyššího soudu a generální prokurátor, což byla obdobná funkce, jakou má dnes nejvyšší státní zástupce, mu byl odpovědný z výkonu své funkce. Vedle změny funkčního období NS došlo ke změně i v počtu poslanců, kteří byli nutní k tomu, aby Národní shromáždění zůstalo usnášeníschopné. Aby tak mohlo NS fungovat, bylo zapotřebí nejméně poloviční účasti všech poslanců.⁶¹

Soudní moc

Socialistická ústava v čl. 97 již oficiálně potvrzuje úlohu socialismu v soudnictví. „*Soudy a prokuratura chrání socialistický stát, jeho společenské zřízení i práva a oprávněné zájmy občanů a organizací lidu. Soudy a prokuratura celou svou činností vychovávají občany k oddanosti vlasti a věci socialismu, k zachovávání zákonů a pravidel socialistického soužití i k čestnému plnění povinností ke státu a společnosti.*“

⁶⁰ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

⁶¹ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

Soudní soustavu v tehdejší Československu podle Socialistické ústavy představoval Nejvyšší soud, soudy krajské a okresní, vojenské soudy a místní lidové soudy. Národní shromáždění volilo soudce Nejvyššího soudu a krajské národní výbory měly volit soudce krajských soudů. Na základě tajného, rovného a přímého hlasování volili občané soudce okresních soudů. Soudce disponoval imperativním mandátem, to znamená, že byl ze své funkce povinen podávat zprávy o své činnosti a o činnosti soudu svým voličům a zastupitelskému sboru. Soudci mohli být tak proto odvoláni z výkonu jejich funkce zastupitelskými orgány nebo občany, kteří je zvolili. Tím tak byla zajištěna „lidu“ účast na činnosti soudnictví. Další takovou formou účasti pracujícího lidu na výkonu soudnictví bylo, že na určitých místech a na pracovištích byly voleny místní lidové soudy, jejichž úkolem bylo zajistit společenský pořádek a dohled nad dodržováním pravidel socialistického soužití. Zachován zůstal institut soudců z lidu.⁶²

Tato ústava stejně jako její předchůdkyně vztahům Čechů a Slováků ve společném státě nikterak nepomohla. Českým vedením státu byl stále podporován slovenský komplex méněcennosti a celý problém byl naopak více prohlouben osekáním pravomocí Slovenským národním orgánům. Zákon dále upevňoval státní centralismus, který byl nejvíce patrný právě vůči Slovensku. Tento fakt lze spatřovat především v tom, že Socialistická ústava ve svých člancích znovu neustanovila Sbor Pověřenců, jako slovenský orgán výkonné moci. Výkonnou moc na Slovensku tak stejně jako v českých zemích reprezentovala vláda. Centralistická komunistická politika tak položila základy pro slovenskou nacionalistickou opozici.⁶³

Politický systém v 60. letech

Kromě společenských a ekonomických změn, procházel změnami i systém politický. První nepatrné proměny se udály na mezinárodním poli politiky, a to zejména zmírněním mezinárodního napětí a politikou KSSS v čele s Nikitou Chruščovem. Byla nutnost reformovat dosavadní mocensko - politické ústrojí, které se uplatnilo v 50. letech za účelem docílit drastických společenských změn podle komunistických představ. Rozpor mezi dosavadním politickým systémem a novými zájmy a potřebami se stával více než zřejmým, bylo tedy zapotřebí

⁶² Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

⁶³ Kaplan, K. Československo v letech 1953 – 1966. 3. část, SPN Praha 1992

provést jeho změnu. K prvním takovým snahám patřila decentralizace řízení a nová ústava z roku 1960, o níž bylo podrobněji pojednáno v předchozí kapitole. Významným bodem mezi změnami byl červnový 13. sjezd KSČ v roce 1966, na němž došlo k projednávání významných dokumentů, které dopadaly téměř na všechny články politického systému, ať už to byly volené mocenské orgány, zájmové organizace, nebo i samotná komunistická strana. Po sjezdu KSČ byly odhaleny problémy, které bylo potřeba řešit. Prvním byla kontrola a dělba moci, kde převládl názor, že je k vyřešení tohoto problému nutné rozdělení stranického a státního řízení a obnovou práv ústavních institucí zajistit fungování mocenského pluralismu. Dalším zjištěným problémem byl vztah státu ke svým občanům. Měla proto být rozšířena občanská práva, stát se měl zajistit o rozvoj samosprávy a nově měla být vymezena role zájmových organizací a jejich podíl na tvorbě a kontrole moci. Slovenské národní orgány a jejich postavení v rámci celého Československa mělo být zrevidováno. Třetím okruhem zájmů a jejich nutné řešení byla komunistická strana a společnost. Bylo nutné určit novou společenskou a mocenskou roli strany a změnit způsob uplatňování jejich mocenských zájmů.

Nezávisle na těchto vyřčených problémech a stanovených možnostech jejich řešení prožíval změny samotný politický systém. V mocensky-politickém řízení státu se střetávaly dva možné postupy vedení země. Jedním z nich byla snaha o centralistické vládnutí, které vycházelo z představy jednotně ústředně řízeného státu a společnosti tak, aby komunistické vedení mohlo bez problému ovládat všechny oblasti a články politického života. Proti těmto tendencím stál druhý směr, a to byla snaha těchto komunistické straně podřízených článků vytvářet si vlastní prostor pro autonomii a vlastní iniciativu. Tento odpor k centrálnímu řízení byl vlastní všem zájmovým organizacím a zastupitelským sborům, dále také Slovenským národním orgánům, o jejichž postavení v Československu a federalizačním snahám je pojednáno v následující kapitole.⁶⁴

Od poloviny šedesátých let začala probouzet do té doby pouhá pasivní instituce, kterou byl parlament. Ústava z roku 1960 nezměnila nic na tom, že parlament dále nemohl být nevyšším zákonodárným orgánem a kontrolorem výkonné moci ve státě. Tuto moc měla KSČ. Návrhy všech hlavních zákonů

⁶⁴ Kaplan, K. Československo v letech 1953 – 1966. 3. část, SPN Praha 1992

schvalovalo vedení strany a poslanci v parlamentu neměli možnost zákony fakticky měnit. Rok 1964 však sebou přinesl změnu, kdy po usnesení předsednictva ÚV KSČ z 12. května a parlamentu 24. září. Zákonodárná moc komunistických institucí byla omezena tak, že mohly samostatně schvalovat pouze politické zásady významných zákonů. Konečnou podobu zákonů zpracovávala vláda a parlament. Došlo také k posílení kontrolní funkce parlamentu vůči vládě a ministrům. Parlament však nemohl plně uplatnit funkci nejvyššího článku v rámci jednotné soustavy zastupitelských sborů. Také neměl kontrolu nad vládními a ministerskými nařízeními, zda jsou v souladu se zákony. Období, kdy parlament poslušně a bez odporu schvaloval vládní návrhy zákonů, skončilo. Parlament již bez obav podával k návrhům připomínky a požadavky změn. Některé návrhy vlády se dokonce vládě vrátily. Parlament si tak pomalu začal prosazovat svou kontrolní funkci vlády. Nově se také začaly objevovat rozpory mezi parlamentem, poslanci a komunistickým vedením.

Slovenské snahy o federalizaci

Od počátku šedesátých let odpor Slovenska vůči pražskému centru sílil. Stále se opakovala ta samá chyba z období první republiky, která i ve chvíli, kdy jí hrozil konec, nedokázala dát Slovensku tu nejmírnější autonomii.⁶⁵

Jak jsem již popsal v předchozích částech mé práce, slovenskými nejvyššími ústavními institucemi byly ustanovené Slovenská národní rada, která měla být nejvyšším zákonodárným orgánem, a Sbor pověřenců, který měl zastupovat výkonnou moc. Bylo by však krátkozraké chápat jejich funkci pouze v ústavněprávní rovině, neboť oba orgány měly být navíc symbolem, ztělesněním svébytnosti slovenského národa a jeho rovnoprávnosti s českým národem ve společném státě Čechů a Slováků.⁶⁶

Státoprávní uspořádání Čechů a Slováků ve společném státě neslo příznačný název – tzv. asymetrický model. Jeho základní princip byl obsažen již v Košickém vládním programu. Při přípravě tohoto dokumentu se reprezentanti české politické elity dohodli se zástupci Slovenské národní rady na vytvoření centrální vlády a parlamentu. Tyto orgány měly mít centrální působnost. Slovenské ústavní orgány měly mít svou působnost na Slovensku. Zástupci

⁶⁵ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

⁶⁶ Kaplan, K. Kořeny československé reformy 1968, Doplněk Brno 2000

Slovenské národní rady předložili českým reprezentantům návrh, aby Československo bylo uspořádáno jako federativní model státu. Podle nich měla společně se Slovenskou národní radou existovat Česká národní rada, a těmito dvěma orgánům by byly nadřizené ještě orgány federativní. Návrh bohužel pro Slováky byl českou stranou odmítnut. Nad tímto modelem státoprávního uspořádání vyvstávaly dvě základní otázky. Jsou tak zajištěny předpoklady, aby početně menší národ mohl bez problémů prosazovat své zájmy? Poskytuje dostatečnou záruku a dává slovenským národním orgánům dostatečnou sílu na to, aby si udržely své postavení a byly schopné odolávat mocenským záměrům a nacionalistickým tendencím představitelů i skupin českého národa? Odpověď je snadná a to že tento model státoprávního uspořádání Československa žádné předpoklady ani záruky pro slovenskou část neposkytoval. Slovenské národní orgány byly bohužel proti mocenským tlakům a záměrům z českého centra fakticky bezmocné. Postupem času se tento fakt stále více potvrzoval. Slováci čím dál víc ztráceli schopnost nejen určovat, ale i ovlivňovat své postavení a svou úlohu v politickém a mocenském systému. Nerozhodovali sami o sobě, nýbrž bylo o nich rozhodováno orgány, které stály mimo ně. Těmi byly právě centrální instituce.⁶⁷

Po válce bylo nutné, upravit rozdělení pravomocí mezi ústřední ústavní instituce a slovenské národní orgány. Jelikož slovenské národní orgány si vymezily takové pravomoci, kdy bylo centrální vládě prakticky znemožněno uplatnit svou moc v plném rozsahu také na území Slovenska. Stále častěji se tak objevovaly stížnosti českých ministrů, že vládou pouze v českých zemích, přestože ve vládě jsou také zástupci Slovenska. V letech 1945 – 1946 byly proto uzavřeny první dvě pražské dohody, které rozdělily pravomoci mezi centrální instituce ve státě a slovenské národní orgány. Došlo tak k převedení části pravomocí slovenských národních orgánů ve prospěch centrálních orgánů. První pražská dohoda upravuje hlavně společný okruh záležitostí, jako otázky hospodářské, sociální a kulturní. Druhá pražská dohoda například umožňovala prezidentu republiky jmenovat se souhlasem SNR vysokoškolské profesory, soudce atd.⁶⁸ V červnu roku 1946 byla uzavřena třetí pražská dohoda, na jejímž základě došlo k dalšímu zúžení pravomocí na slovenské straně. Byla omezena

⁶⁷ Kaplan, K. Kořeny československé reformy 1968, Doplněk Brno 2000

⁶⁸ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

zákonodárná pravomoc a suverenita Slovenské národní rady. Nařízení vydaná SNR podléhala schválení Československé vlády.⁶⁹ Komunistické vedení se snažilo omezit pravomoci slovenských národních orgánů také z toho důvodu, protože většinu zastoupení v nich měla Demokratická strana.

Státní převrat v únoru 1948 měl na svědomí další zásah do slovenské národní svébytnosti. Stát se začal pod vedením komunistické strany prudce centralizovat. Slovenské národní orgány byly v rámci nové ústavy z roku 1948 formálně zachovány někde na úrovni pražských dohod. Prakticky se z nich však staly instituce, postrádající jakýkoli hlubší význam. Ústavněprávní devastace Slovenska v rámci Československa však přišla v roce 1960, kdy došlo ke zrušení Sboru pověřenců.

Kromě politických důvodů působily na ztrátu významu slovenských národních orgánů i další okolnosti. V první řadě zde byly důvody ekonomické, které byly úzce spojeny s prosazením národní otázky v podobě, jak si ji představovali komunisté. Vedení komunistické strany chtělo již jednou provždy vyřešit problém vztahu Čechů a Slováků, vydali se tak cestou ekonomického vyrovnání, přesněji cestou industrializace východní části státu. Vedení komunistické strany mělo představu, že proces industrializace Slovenska povede k oslabení vlivu náboženství a katolické církve a také ke sklonům k nacionalismu. Bude vytvořena dělnická třída, které je podle socialistické ideologie odpor k náboženství a nacionalismu vlastní. Naneštěstí pro české představitele počet dělníků sice začal stoupat, ale s ním i počet slovenské inteligence. Národní uvědomění a nespokojenost s postavením Slovenska ve společném státě proto stále sílila.⁷⁰

Představitelé státu se dlouho zabývali pouze ekonomickou stránkou problému dvou národů v jednom státě. Teprve až s přicházejícími požadavky slovenských zástupců si Češi uvědomili, že celá věc má i politickou rovinu. Stále byl totiž živý konflikt mezi centralistickým pojetím státu a českým nacionalismem na jedné straně a slovenským pojetím státu a obranou slovenského národa na straně druhé. Slovenské národní orgány byly pouhým administrativním článkem

⁶⁹ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

⁷⁰ Kaplan, K. Kořeny československé reformy 1968, Doplněk Brno 2000

v řídicím systému státu, nespĺňovaly představy Slováků politického představitele slovenského národa.

Jistá změna přišla v červnu 1956, kdy Komunistická strana vyhlásila decentralizaci na celostátní konferenci. Byla přenesena odpovědnost z orgánů vyšších na orgány nižší, s čímž úzce souviselo i rozšíření pravomocí slovenských ústavních institucí. 31. července 1956 na základě vyhlášené decentralizace Československa byl parlamentem přijat nový ústavní zákon č. 33/ 1956 Sb. o slovenských národních orgánech. Bylo pouhým klamem, že zákon rozšiřoval pravomoci Slovenské národní rady a Sboru pověřenců, stále byly tyto orgány chápány jako pouhý článek jednotné centralizované moci. Nebylo snad myšleno jako podvod, ale při zachování vedoucí úlohy strany, jejíž vedení bylo v Praze, nebylo přijatelné, aby se projevila samostatnost jakékoli instituce.⁷¹ Tento stav neměl příliš dlouhého trvání, jelikož decentralizace se netýkala pouze ústavněprávního zřízení státu, ale i oblasti hospodářství. Došlo k přesunu rozhodovacích pravomocí z hospodářských ministerstev na nově vzniklé hospodářské jednotky, družstva. To sebou přineslo neblahé důsledky. Rozhodovací postavení ministerstev bylo oslabeno a s ním i činnost hospodářských pověřenectev. Počet pracovníků v hospodářství značně klesl a došlo i k zúžení jejich pracovní činnosti. A tak komunističtí představitelé začali vézt dialogy o tom, že celá decentralizace má pouze negativní dopad ne československé hospodářství. Decentralizace tak byla prohlašována za jednu z hlavních příčin počínajících hospodářských potíží v Československu a komunistické vedení vrátilo zemi zpět k centralistickému státoprávnímu uspořádání.⁷²

Počátky příprav nové ústavy, nová územně správní organizace státu a vznik národních výborů opět obnovily diskuse o postavení slovenských národních orgánů v rámci celého státu. 20. 10. 1959 se sešlo politické byro ÚV KSČ, aby mimo jiné jednalo o postavení Slovenské národní rady a Sboru pověřenců. V rámci příprav nové ústavy tak vznikla komise, která měla zpracovat úpravu slovenských národních orgánů, jejich pravomocí a činností, vše v přísném souladu s demokratickým centralismem. Komise vycházela ze závěrů ÚV KSČ, že pravomocí slovenských národních orgánů, které byly zakotveny zákonem č. 33/

⁷¹ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

⁷² Kaplan, K. Kořeny československé reformy 1968, Doplněk Brno 2000

1956 Sb., jsou příliš velké.⁷³ Autonomie Slovenska, která byla garantována Košickým vládním programem a potvrzená formálně ústavním zákonem z roku 1956, tak měla být úplně zlikvidována.⁷⁴

23. 2. 1960 tak byl politickým byrem ÚV KSČ projednáván návrh komise, jak nově uspořádat postavení slovenských národních orgánů. Cílem komise bylo, aby byl ustaven jeden národní orgán, jenž by měl charakter jak orgánu státní moci, tak i správy. Jím měla být Slovenská národní rada, která by se stala „nedílnou součástí jednotné soustavy československých státních orgánů“. Komise v návrhu taxativně určila pravomoci Slovenské národní rady. Dále návrh upravoval orgány státní správy včetně se společenskými slovenskými organizacemi. V návrhu se počítalo s takovým omezením pravomocí, že by slovenské národní orgány zcela ztratily svou zákonodárnou složku. Sbor pověřenců, jako představitel výkonné moci na území Slovenska, měl být zcela zrušen. Znamenalo to, že Slovensko v rámci svého území pozbylo možnost ovlivňovat nebo určitým způsobem zasahovat do vývoje života slovenské společnosti. Do té doby fakticky jediný slovenský národní orgán zakotvený v ústavě, který reprezentoval zájmy Slováků, Slovenská národní rada, přestala fakticky i formálně existovat. Podle návrhu komise by se tak stal ze Slovenské národní rady bezvýznamný článek v systému, který by neměl prakticky žádný vliv. Tento připravený návrh vznesl oprávněné obavy, jak bude vůbec slovenskými představiteli přijat. Na půdě politického byra ÚV KSČ tak v únoru roku 1960 probíhaly horlivé diskuse. Jedním z argumentů, který měl sloužit k obhajobě nového připraveného návrhu, bylo, že postavení českých zemí a Slovenska se natolik vyrovnalo, že slovenské záležitosti lze nejúčelněji a pro Slovensko také nejvýhodněji řešit právě v rámci celostátní politiky, tedy z pražského centra.

Dalším bodem návrhu nové ústavy, který vyvolal spor mezi představiteli obou národů, bylo, že mělo dojít ke zrušení Sboru pověřenců, tedy jediného představitele výkonné moci v rámci slovenských národních orgánů. Záměr byl takový, že mělo dojít ke sloučení výkonné a zákonodárné pravomoci v ruku Slovenské národní rady.

⁷³ Kaplan, K. Kořeny československé reformy 1968, Doplněk Brno 2000

⁷⁴ Rychlík, J. Češi a Slováci ve 20. století, Vyšehrad, Vyšehrad s. r. o. 2012

Návrh komise byl nakonec politickým byrem ÚV KSČ schválen, a tak ústavní komise politického byra dostala za úkol, aby návrh komise byl zapracován do návrhu ústavy. Na počátku března projednalo byro ÚV KS referát o návrhu nové ústavy a ještě týž den byl návrh odeslán do pražského centra. Slovenští představitelé však nebyli s návrhem chystaných změn, které se dotýkaly slovenských národních orgánů, spokojeni. Do Prahy napsali, že „ve vlastním návrhu je celá řada otázek, zejména pokud jde o náplň budoucí činnosti Slovenské národní rady. Čeští představitelé státu měli tak za to, že Slováci nesouhlasí s navrhovaným uspořádáním národních orgánů, s nejasným určením jejich pravomocí a znatelným zúžením činnosti Slovenské národní rady. Slováci se také ohradili k zamýšlenému zániku Sboru pověřenců. 16. - 17. 3. 1960 byl nakonec referát o novém uspořádání slovenských národních orgánů pro schůzi ÚV KS s připomínkami schválen.

Téměř v ten samý čas, co se konala na Slovensku schůze ÚV KS se otázka uspořádání slovenských národních orgánů projednávala v rámci politického byra ÚV KSČ. Dělo se tak dokonce ve dvou bodech programu, a to v rámci projednávání návrhu nové ústavy a v rámci schvalování rezoluce příštího zasedání ÚV KS. Rezoluce obsahovala tvrzení, že „návrh plně respektuje zásadu svébytnosti slovenského národa“ a zásadu, že Československo je státem dvou rovnoprávných národů. Její autoři dále proklamovali, že úprava „navazuje na revoluční odkaz Slovenského národního povstání. Rezoluce byla politickým byrem ÚV KSČ nakonec schválena.⁷⁵

Když ÚV KSČ návrhy na nové uspořádání národních orgánů na Slovensku schválilo, vystávaly obavy, jak dopadne jejich schválení také na půdě Ústředního výboru komunistické strany Slovenska. K úlevě představitelů komunistické strany v českých zemích ústřední výbor KS rezoluci schválil.

O dva roky později bylo opět vše úplně jinak a na veřejnost začaly opět zaznívat kritické hlasy a kritika ještě více zesílila, když došlo k rehabilitaci tzv. slovenských „buržoazních nacionalistů“ (1963), kteří byli roku 1954 potrestáni za to, že hájí zájmy slovenského národa na úkor zájmů pracujícího lidu.⁷⁶ Ze slovenské strany se začaly objevovat návrhy na federativní uspořádání

⁷⁵ Kaplan, K. Kořeny československé reformy 1968, Doplněk Brno 2000

⁷⁶ Měchýř, J. Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

Československa. Příznivé prostředí pro změnu vytvářela i skutečnost, že došlo k obměně politického vedení země. Z vedoucích míst odešel Viliam Široký (předseda vlády), Karol Bacílek (první tajemník ÚV KSS). Ti byli vystřídáni Alexanderem Dubčekem a Jozefem Lenártem. Vláda s parlamentem začaly postupně svými rozhodnutími rozšiřovat okruh pravomocí Slovenské národní rady. K hlavní změně ale došlo po společném usnesení obou předsednictev ÚV KSČ a ÚV KSS 7. května 1964. K novému obratu v politickém vývoji Slovenska došlo pod heslem „Za plnější uplatnění Slovenské národní rady“. Návrh byl vypracován slovenskými představiteli. SNR se tak od té doby stala plnohodnotným národním článkem v rámci celého ústavního, politického a hospodářského systému Československa. Svůj podíl účasti měla od té chvíle na přípravách zákonů a nařízeních. Byly značně rozšířeny její pravomoci. Byla dohlížejícím nad činností národních výborů, byla vybavena výkonnou pravomocí. Ministerstva působila na Slovensku v souladu s pověřenectvy SNR. Vymezeny byly vztahy SNR a pověřenectev k parlamentu, vládě a ministerstvům. K obnovení sboru pověřenců nedošlo.⁷⁷

Nové vymezení vztahů mezi Slovenskou národní radou a ostatními ústředními orgány vedly k obnovení asymetrického modelu uspořádání státu. Centralistický model vládnutí byl zdatelně narušen. Celý proces byl především výsledkem snah slovenského národně politického hnutí v jeho počátečním stádiu. V nadcházejícím období jeho síla rostla přímo úměrně s nespokojeností postavením Slováků a jejich státu v rámci společného státu. V roce 1967 se stranické vedení muselo opět zabývat dalšími slovenskými podněty k úpravám státoprávního uspořádání Slovenska. Tzv. „Slovenský problém“ později eskaloval až k přijetí ústavního zákona o československé federaci, na jehož základě vznikly nové společné federativní orgány, čímž se opět o něco zlepšilo postavení Slováků ve společném státě.

⁷⁷ Kaplan, K. Kořeny československé reformy 1968, Doplněk Brno 2000

Rok 1968, „Akční program“ – reforma socialistického Československa

Základním dokumentem hluboké systémové reformy vedení státu v 60. letech se stal tzv. „Akční program KSČ“.⁷⁸ Jeho myšlenka spočívala ve snahách zvolit si vlastní směr cesty k budování socialismu, odporu proti bezhlavému přejímání cizích vzorů, kritika centralistických, byrokratických způsobů řízení. Nový směr dostal název „socialismus s lidskou tváří“. KSČ si vytyčila nové úkoly, které bylo třeba realizovat v oblastech politiky, hospodářství a v oblastech kulturního a sociálního charakteru. Do centra stranické diskuze se dostala i problematika práv a svobod občanů.⁷⁹

Pokud bych se měl věnovat jednotlivým odvětvím a jejich navrhovaným změnám trochu podrobněji, v publikaci Komunismus v České republice Petr Fiala a kol. uvádí :

„Politická soustava měla vytvořit podmínky pro překonání společností krize, dosáhnout dynamického rozvoje socialistických společenských vztahů a sloučení široké demokracie s vědecky kvalifikovaným řízením, umožnit vytváření prostoru pro společenskou iniciativu, umožnit demokratickou diskusi, upevnit společnost řád a stabilizovat socialistickou společnost, obnovit kázeň a disciplínu.

V rovině ekonomické program předpokládal dosažení intenzivního ekonomického růstu realizací sumy jak aktuálních, tak dlouhodobých úkolů, otevření československé ekonomiky mezinárodní konkurenci, omezení dosavadní ochrannářské, subvenční a dotační politiky, podstatné strukturální změny ve výrobní sféře, rozšíření práv pracujících vznikem demokratických orgánů v podnicích, právo podniků svobodně se sdružovat a kooperovat, udržení plánovitého řízení národního hospodářství.

V oblasti vědy, vzdělanosti a kultury mělo v kursu nastoupeném v již předcházejících letech dojít k zabezpečení plné svobody vědeckého bádání, humanizaci kultury, zdůraznění významu školství a vzdělávací politiky a garanci svobody sdělovacích prostředků.“ (Fiala, Holzer, Mareš, Pšeja 1999, 58.)

⁷⁸ Fiala, P., Holzer, J., Mareš, M., Pšeja, P., Komunismus v České republice. Brno 1999

⁷⁹ Jičínský, Z. Právní myšlení v 60. letech a za normalizace. Praha Prospektrum 1992

Reformnímu procesu v druhé polovině 60. let v Československu tak byla dána forma, kterou představoval tento programový dokument, jehož autory bylo tehdejší stranické vedení. Záměrem nebyla úplná destrukce socialistického zřízení, nýbrž to měl být pokus o tzv. „třetí cestu“. Velkou inspirací pro reformy v něm obsažené se též staly podobné trendy, které našly své uplatnění v zemích západní Evropy. Měl být nastolen směr, kterému byly cizí stalinské metody permanentní revoluce a diktatura proletariátu, ale zároveň měl být systémem odmítajícím individualismus a myšlenku volného trhu, což byly základní principy kapitalismu.

Akční program také sliboval konec asymetrickému modelu uspořádání států Čechů a Slováků a sliboval zřízení federace obou států.⁸⁰

Důsledkem nově nastoleného reformního směru bylo to, že uvnitř stranického vedení KSČ došlo ke štěpení, jež stranu rozdělilo na dva tábory. Křídlo zástupců shromážděných kolem osoby Alexandra Dubčeka, kteří československou cestu transformace podporovali. Proti nim se naopak postavili komunističtí představitelé, kteří s cestou transformace nesouhlasili a kteří mimo jiné odmítali zpochybnění vazeb na Sovětský svaz a na země komunistického bloku obecně.

21. srpen 1968 nebyl ničím jiným, než logickým vyústěním událostí, které tomuto datu předcházely. Dvacet let byly veškeré mocenské struktury Československa plně podřízeny moskevskému centru, které s nastolenými reformními směry nesouhlasilo. „*Obsazení území socialistického Československa armádami pěti států Varšavské smlouvy lze v tomto smyslu označit za pouhé „zviditelnění“ role komunistické ideologie a jejího formálního nositele, komunistické strany, v tuzemském politickém systému.*“ (Fiala, Holzer, Mareš, Pšejja 1999, 60.) Zjednodušeně se dá říct, že následně po intervenci cizích vojsk se Komunistická strana Československa vrátila zpět do starých kolejí a obnovila tak své podřízené postavení vůči moskevskému centru, ze kterého si dovolila na několik měsíců vystoupit.⁸¹ Členové ÚV KSČ pak v Moskvě byli donuceni podepsat dokument, který uznával zásah vojsk Varšavské smlouvy za odůvodněný a správný. Na podzim roku 1968 došlo ke schválení Smlouvy o podmínkách a

⁸⁰ Schwarz, K. Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994

⁸¹ Fiala, P., Holzer, J., Mareš, M., Pšejja, P., Komunismus v České republice. Brno 1999

dočasném pobytu sovětských vojsk na území ČSSR a také ústavního zákona o federalizaci státu, jemuž se podrobněji věnuje následující kapitola.⁸²

Zákon o československé federaci

„Federativní stát dvou rovnoprávných bratrských národů, Čechů a Slováků“

Roku 1968 došlo k přijetí nového ústavního zákona č. 143/ 1968 Sb., o československé federaci. Důvodem byly nastalé společenské, sociální a politické změny ve společnosti. Tento zákon nebyl ústavním dokumentem, který by plně zastoupil ústavu z roku 1960. Měnil pouze její dvě hlavy, a to přesně hlavu III. (Národní shromáždění) a hlavu IV. (Prezident republiky).

Zákonem č. 143/ 1968 Sb. byla změněna forma uspořádání státu. Z unitárního státu se stal stát s federativním uspořádáním. Podle nového zákona tak Československou socialistickou republiku tvořily dále dvě země, a to Československá socialistická republika a Slovenská socialistická republika. Jejich vzájemné vztahy tak měly fungovat na principu rovnoprávnosti, jak je zakotveno hned v prvním článku zákona: *„Československá socialistická republika je federativní stát dvou rovnoprávných bratrských národů, Čechů a Slováků.“*⁸³

Ústavní zákon o československé federaci byl složen ze 151 článků, které byly rozděleny do osmi hlav. (I. Základní ustanovení, II. Rozdělení působnosti mezi federaci a republiky, III. Federální shromáždění, IV. Prezident ČSSR, V. Vláda ČSSR, VI. Ústavní soud ČSSR, VII. Státní orgány ČSR a SSR, VIII. Ustanovení obecná, přechodná a závěrečná).

Klíčovými články zákona byly článek 7 a 8. V článku 7 byla stanovena výlučná působnost federace, kdy mělo být rozhodováno o záležitostech *v oblastech zahraniční politiky, uzavírání mezinárodních smluv, národní obrana, federální zákonodárství a ochrana federální ústavnosti*. Naopak v článku 8 je zakotvena působnost společná. Do oblasti společné působnosti obou republik a Československé socialistické republiky patřilo například: *plánování, finance, emisní činnost, cenové věci, zahraniční hospodářské vztahy, průmysl, zemědělství*

⁸² Fiala, P., Holzer, J., Mareš, M., Pšeja, P., Komunismus v České republice. Brno 1999

⁸³ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

a výživa, doprava pošty a komunikace, sociálně ekonomické informace nebo vnitřní pořádek a bezpečnost státu.

Dalšími významnými ustanoveními byly články 36 – 38 o legislativní působnosti Federálního shromáždění a národních rad. Článek 36 upravoval působnost Federálního shromáždění. Úkolem tohoto orgánu tak bylo např. *usnášet se na ústavě Československé socialistické republiky nebo na jiných ústavních zákonech, jednat o zásadách zahraniční politiky, volit presidenta Československé socialistické republiky nebo volit a odvolávat členy Ústavního soudu Československé socialistické republiky.*

Většinový podíl výkonu státní správy měl ležet na obou republikách a pro správu na úrovni federaci byly zřízeny pouze výbory, nikoli ministerstva. Výbory měly být jen koordinačními orgány, ty však byly nahrazeny ministerstvy na základě ústavního zákona č. 125/ 1970 Sb.⁸⁴

V oblasti zákonodárné moci došlo k velkým změnám. Od 1. 1. 1969 začal fungovat federativní model uspořádání. Poslanci, kteří byli do té doby členy Národního shromáždění, se stali součástí nové Sněmovny lidu Federálního shromáždění. SL FS měla v okamžiku vzniku 300 členů, po následujících volbách byl však jejich počet snížen na 200 členů. Poměr složení Sněmovny lidu federálního shromáždění přibližně kopíroval poměr počtu obyvatel v obou republikách. Novým orgánem se stala Sněmovna národů Federálního shromáždění, ta měla 150 členů, po 75 zástupcích z obou republik. Nově byla též zvolená Česká národní rada, která měla 200 členů. Slovenská národní rada fungovala již od roku 1944. První volby do České národní rady byly nepřímé, v červnu roku 1968 byla zvolena nejprve Sněmovnou lidu a Sněmovnou národů Federálního shromáždění a poté Národními radami. Další volby již byly přímé.⁸⁵

Ve sněmovně národů platil podle článku 42 zákaz majorizace. To v praxi znamenalo, že poslanci, kteří byli zvoleni v České socialistické republice a kteří byli zvoleni ve Slovenské socialistické republice, hlasovali odděleně. Účelem bylo, aby tak nedošlo k případnému přehlasování. K tomu, aby byl přijat zákon, bylo potřeba souhlasného rozhodnutí obou sněmoven. Pokud se projednávalo

⁸⁴ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

⁸⁵ Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J. Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007

přijetí ústavního zákona, museli se pro zákon vyslovit nejméně 3/5 poslanců Sněmovny lidu Federálního shromáždění a 3/5 všech poslanců Sněmovny národů Federálního shromáždění.

V postavení prezidenta nedošlo téměř k žádným změnám. Snad jen pouze, že prezident ČSSR byl začleněn mezi federální ústavní orgány. Postavení vlády v rámci nového federalistického uspořádání státu se nezměnilo. Nově byla zřízena Česká národní rada, což byl stejně jako Slovenská národní rada, která již fungovala od roku 1944, orgán v rámci zákonodárné moci na úrovni republik. V ústavě byla upravena i existence ústavního soudu, který by dohlížel nad zachováváním ústavnosti a dodržováním ústavy. Reálně však vytvořen nebyl.⁸⁶

Závěr

Vývoj do rozpadu Československa

„Pol storočia po vytvorení prvej československej republiky, tridsať rokov po mníchovskom diktáte, dvadsať rokov po puči Gottwaldových komunistov ocitli sa Česi a Slováci na jeseň 1968 znovu v duchovnej a civilizačnej púšti.“ (Schwarz 1994, 205.)

Po událostech z konce šedesátých let šel následný vývoj československé společnosti ruku v ruce s uplatněním Brežněvovy doktríny omezení suverenity – intervencí vojsk pěti zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Byl nastolen nový politický směr, který se nijak neopíral o úkoly, které si politická reprezentace Československa před 21. srpnem předsevzala. Do vedoucích stranických a státních funkcí byly s podporou Sovětského svazu dosazeni českoslovenští reprezentanti neostalinismu, který byl ze Sovětského svazu importován do řady dalších zemí sovětského bloku. Byly zlikvidovány všechny reformní snahy, schválena smlouva o „dočasném pobytu“ sovětských vojsk a zahájena éra normalizace.⁸⁷

Období normalizace se vyznačovalo dvěma základními znaky. Prvním bylo, že stranické vedení KSČ se snažilo, aby občané ztratili zájem o dění ve veřejné sféře a nestáli režimu nikterak v cestě. V Československu byl tak zaveden model tzv. „pseudokonzumní společnosti“, která byla vybudována na sociální rovnosti a jistotách. Druhý znak lze shledat v odstraňování režimu nebezpečných

⁸⁶ Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999

⁸⁷ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M., Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989. Praha 2000

osob z jejich pracovních míst. Také došlo k řadě represí proti těm představitelům tehdejší inteligence, kteří se angažovali v přípravách reformy před srpnem roku 1968, nebo kteří se odmítali podříditi režimu. Mezi nejvíc postižené oblasti společenského života patřily zejména společenské vědy a kultura, kritické a nezávislé myšlení bylo umlčeno a velká část tvůrčího potenciálu společnosti volila tak z této situace jediné východisko, a to přesunout se do exilu, kam jen do konce roku 1969 odešlo kolem 140 000 lidí. Odhad obětí politických čistek se počítá zhruba na 750 000 lidí, s rodinnými příslušníky na 2 milióny. Systém kromě represí uplatňovaných prostřednictvím ztráty zaměstnání měl i jiné formy. Režimu nepohodlným osobám byl zastaven kariérní a platový postup, bylo znemožněno vysokoškolské nebo středoškolské studium jejich dětí. Na vysokých školách bylo obnoveno kritérium třídního původu uchazečů o studium, jež bylo v roce 1963 zrušeno. V rámci úspor opustilo v roce 1970 přibližně 85 000 lidí státní správu. Lidé, již tak dost otřesení z přítomnosti cizích vojsk, měli další obavy z vystávajících sociálních rizik. Kombinace diktatury a „pseudokonzumní“ společnosti vedla ke zkáze. Žilo se z ruky do úst, neinvestovalo se a rozkrádání státního majetku se stalo národním sportem.⁸⁸ Režim tak musel vyvinout značné úsilí, aby stav ve společnosti uklidnil.

Režim tak chtěl společnost uklidnit sociálními opatřeními v prioritních oblastech. Byla to podpora rodin s dětmi, kde byl roku 1970 zaveden mateřský příspěvek a o rok později došlo ke zvýšení příspěvku podpory při narození dítěte. Rokem 1973 byly zvýšeny přídavky na děti a stát také začal poskytovat novomanželské půjčky s nízkým úrokem. Zvýšeny byly též důchody, které byly ale stále i tak na dost nízké úrovni. Počet pracujících důchodců proto nikterak neklesal. Byl odstartován „panelákový boom“ investicemi do bytové výstavby. V zájmu režimu bylo také to, aby všem československým domácnostem bylo umožněno vybavit se základními druhy průmyslového zboží, jako jsou telefony, televize a ledničky.⁸⁹

Opozice, ačkoli neměla organizovanou podobu, tak existovala. Opoziční skupiny, které se v období normalizace postupně formovaly, neměly z počátku výrazně politický charakter. Šlo spíše o spojení různých iniciativ, které spojoval

⁸⁸ Schwarz, K., Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994

⁸⁹ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M., Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989. Praha 2000

hlavně odpor k normalizačnímu režimu. Reformní komunisté byli ze strany vyloučeni, čímž ztratili jakýkoli vliv. Snili o „třetí cestě“, žili v iluzi, že se za pomoci Moskvy dostanou zpět k moci, aby pokračovali v budování „socialismu s lidskou tváří“.⁹⁰ Roku 1974 se objevily první výraznější projevy politické opozice, když například Alexander Dubček napsal dopis určený federálnímu shromáždění, v němž si stěžoval na omezování osobní svobody, nebo když se Václav Havel snažil oslovit Gustava Husáka, aby zvážil dosavadní styl represivní politiky. Mnoho osobností období reforem Pražského jara, jakými byly například bývalý politik a politolog Zdeněk Mlynář, Československo opouštělo, buď dobrovolně, pod nátlakem, někteří byli dokonce i přímo fyzicky země „vystrčeni“.

Pro vývoj československé protinormalizační opozice je zcela stěžejní rok 1975, kdy se sešla Helsinská konference, na které došlo k schválení tzv. třetího koše, který v sobě zahrnoval oblast lidských a občanských práv. Právě ty se východoevropské režimy zavázaly dodržovat. Na základě schválení tohoto aktu se činnost opozice dostala do zcela nových souvislostí, protože na základě tohoto dokumentu jim bylo umožněno nahlas projevovat nesouhlasné názory bez obav z možné represe. Což se ovšem ve skutečnosti nestalo, režim reagoval na nové závazky regulací právních instrukcí, aby i po začlenění helsinských norem do právního řádu, mohl opoziční projevy dále stíhat. V praxi bylo trestné už jen to, když se někdo sháněl po Sbírce zákonů a nařízení, která helsinské normy obsahovala. Režim zkrátka dával najevo, že pokusy a jakékoli opoziční a kritické projevy komunistického režimu jsou nepřipustné.

A tak se koncem roku sešlo několik nezávislých skupin, aby sjednotily své společné názory v manifestu Charta 77. Dokument kritizoval režim, který trestně stíhá a utlačuje občany státu za projevy, k jejichž ochraně a možnosti bez hrozby trestu je vyjádřit se zavázal. Na základě tohoto dokumentu vznikla občanská iniciativa se stejným názvem.⁹¹ Prohlášení Charty 77 bylo vydáno 1. ledna 1977. Prvními mluvčími skupiny se stali filosof Jan Patočka, dramatik Václav Havel a ministr zahraničí z období Pražského jara Jiří Hájek. Spektrum lidí, kteří byli do hnutí zapojeni, bylo poměrně široké. Bylo tomu proto, že základním stmelujícím prvkem byl odpor k normalizačnímu režimu. V jejím složení tak byli reformní

⁹⁰ Schwarz, K., Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994

⁹¹ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M., Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989, Praha 2000

komunisté, bývalí sociální demokraté, křesťanští konzervativci, nebo však i lidé, kteří se politikou do té doby vůbec nezabývali.

KSČ nehodlala být pasivní, a rozpoutala proti Chartě 77 hysterickou kampaň. 12. ledna 1977 vyšel v deníku Rudé právo známý článek „Ztroskotanci a samozvanci“, kde byl manifest včetně autorů a signatářů odsouzen. O necelé dva týdny později KSČ zorganizovala v Národním divadle shromáždění různých umělců, na jehož konci byl podepsán dokument nazvaný Anticharta, tedy prohlášení proti Chartě 77.

Na Slovensku měla opozice poněkud jiný charakter. Hlavním iniciátorem opozičních snah zde byla alespoň z počátku Katolická církev, která pořádala opoziční pochody k prosazení náboženské svobody, jež byla oficiálně garantována ústavou.⁹²

Období 80. let

Komunistické Československo do post-normalizační dekády vstoupilo jak ideově a politicky vyrovnaný stát, který však velmi brzy narazil na ekonomické problémy. Stát trpěl technologickou zaostalostí. Probíhající ropná krize způsobila, že stále rostly ceny dovážených surovin. To mělo neblahý vliv na národní důchody, jejichž růst tak oproti předchozímu plánu 33,3 % poklesl na 21,8 %. Dalším faktorem, který tehdejšímu hospodářství podrážel nohy, byl vliv silící „šedé zóny“, kdy podle oficiálních odhadů tzv. melouchy spotřebovávaly kapacitu několika set tisíc pracovníků na plný úvazek. Byl snížen celkový objem zboží na trhu, tím se začaly zvyšovat úspory populace, v roce 1960 úspory tvořily zhruba 19 miliard, v roce 1985 představovaly 218 miliard. To vedlo k předpokladům růstu skryté inflace a obav z narušení finanční rovnováhy.⁹³

Problémy byly ale i politické. Většinu vládních představitelů tvořili likvidátoři reformy z konce 60. let., kteří byli úzce spojeni s brežněvovským vedením. Vedoucí stranické špičky tak prudce stárli a bylo třeba je vyměnit. Nabízela se tedy otázka nástupnictví. Brežněvova smrt v roce 1982 vyvolala první silnější obavy tehdejší komunistické reprezentace. Brežněv byl „autorem“ intervence vojsk Varšavské smlouvy ze srpna 1968, by též tvůrcem neostalinistického modelu řízení státu jak v Sovětském svazu, tak i v řadě dalších

⁹² Rychlík, J., Češi a Slováci ve 20. Století. Vyšehrad s. r. o. 2012

⁹³ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M., Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989. Praha 2000

východoevropských republik, kam byl tento model vedení země „vyvezen“. Jeho smrt tak vyvolala, že Husákovo vedení ztratilo stabilitu a svou politickou legitimitu. Konec brežněvovského období vyvolal nutnost změny mocenské struktury vedení sovětského bloku. Do smrti Brežněva byl systém v Československu, ale i v ostatních východoevropských zemích charakteristický malou mírou samostatnosti v politickém rozhodování a možností volby ve vztahu k Sovětskému svazu.

Generálním tajemníkem ÚV KSSS se stává Jurij Andropov, což však nemělo na poměry v Československu téměř žádný vliv. Ve vedení KSČ se začaly odehrávat spory o směr dalšího vedení státu. Po roce 1982 se začaly výrazněji profilovat tři proudy dalšího možného směřování státu. První proud, reprezentovaný Lubomírem Štrougalem, byl pragmatického rázu, který připouštěl, že za jistých okolností je úpěnlivé trvání na dodržování normalizačního modelu vedení státu nevýhodou pro systém jako takový. Tento model tedy připouštěl možné reformy. Druhým směrem byl konzervativní proud reprezentovaný Gustavem Husákem, který trval na zachování nynějšího uspořádání. Třetí možnou alternativou byl nekonzervativní směr, jehož představiteli byli Milouš Jakeš a Vasil Biľak. Ti prosazovali „specifickou cestu“ udržení normalizačního stavu bez ohledu na jeho předchozí vývoj a svázanost se socialistickým blokem států.

Velká změna přišla s nástupem Michaila Gorbačova do funkce sovětského generálního tajemníka. Zahájeno bylo období perestrojky a glasnosti, to celé doprovázeno radikální přeměnou velmocenských vztahů a uvolňováním vazeb k ostatním socialistickým zemím sovětského bloku. Nová politika Sovětského svazu nesla mnoho prvků reformních snah Pražského jara. Do pohybu byl uveden mechanismus, který odstartoval politické a hospodářské změny. Vedení SSSR tlačilo na stranické představitele KSČ ke změně profilu režimu. Tak se dělo i v ostatních sovětských satelitech.⁹⁴

Ve druhé polovině 80. let se KSČ ocitala stále více v úzkých. Sítil vliv probíhající přestavby v Sovětském svazu, podobné události se děly i v Maďarsku a Polsku. Socialistické zřízení v Československu se tak začalo postupně rozpadat. Počátkem léta roku 1989 pod tlakem mezinárodních událostí (V květnu Maďarsko

⁹⁴ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M., Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989, Praha 2000

začalo s odstraňováním drátěných zářezů na své západní hranici. V Polsku v červnu proběhly parlamentní volby, které se „rozloučily“ s místními komunisty.) začal v zemi převládat stav trvalého napětí. V zemi narůstaly pouliční protesty. Byla sepsána petice Několik vět, jejímž autorem byla Charta 77. V petici Charta 77 požadovala např. propuštění politických vězňů, nebo aby přestala být omezována svoboda shromažďování. O slovo se nehlásila jen Charta 77, rodily se další nezávislé iniciativy například Obroda (Klub za socialistickou přestavbu), jejímiž představiteli byli vyškrtnutí členové KSČ. Na přelomu léta a podzimu Michal Kocáb a Michal Horáček založili iniciativu MOST. Nezávislé skupiny hráli roli zástupců nespokojené veřejnosti a snažili se navázat širší dialog se stranickým vedením KSČ. Strana je však odmítala.

Sametová revoluce

17. listopadu 1989 se z neškodně působící manifestace svolané za uctěním památky Jana Opletala a k připomenutí 50. let od nacistického zásahu proti vysokým školám stal protestní pochod, kde manifestující žádali rezignaci stávajících vysokých funkcionářů a změnu režimu. Protest vyvrcholil na Národní třídě, kdy proti jeho účastníkům byly nasazeny zásahové jednotky, které demonstranty brutálně zmlátily. Vývoj událostí se po tomto incidentu začal odvíjet závratným tempem. V noci z 19. na 20. listopadu založilo několik opozičních skupin v pražském Realistickém divadle hnutí Občanské fórum. Téměř současně v Bratislavě vznikla skupina Verejnost proti násiliu. Havlův přítel maďarský spisovatel György Konrád v roce 1985 definoval politiku obou hnutí jako „antipolitiku“, tou se rozumí hnutí lidí, kteří stojí proti současné moci, ale nechťejí se stát politiky.⁹⁵ Premiér Ladislav Adamec a představitelé Občanského fóra zahájili 21. listopadu několikadenní dialog. 26. listopadu se sešlo na Letenské pláni více jak půl miliónu lidí, kde byl veřejností poprvé „vypískán“ se svým projevem předseda vlády Adamec. Následující den proběhla dvouhodinová generální stávka a 27. listopadu se vláda dohodla s Občanským fórem na rekonstrukci vlády, která byla naplánována na 3. prosince.⁹⁶ Premiér Adamec tak jmenoval novou vládu, v jejímž složení však bylo pouze šest nekomunistů. To Občanské fórum razantně odmítlo. Adamec podává demisi a 10.

⁹⁵ Schwarz, K., Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994

⁹⁶ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M., Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989, Praha 2000

prosince se schází nová vláda v čele s Mariánem Čalfou. Poprvé od roku 1948 je složení vlády převážně nekomunistické. Poslední osobnost normalizace, Gustav Husák, skládá funkce po jmenování nové vlády. Dne 29. prosince 1989 částečně obměněný parlament jednomyslně zvolil Václava Havla jako nového prezidenta Československa. Na základě ústavního zákona z 23. ledna 1990 o odvolávání a povolávání nových poslanců zasedlo k 30. lednu 1990 v parlamentu na 120 nových nekomunistických poslanců. 27. února byl Federálním shromážděním schválen zákon o federálních parlamentních volbách, které se konaly 8.- 9. června 1990. Voleb se účastnilo 96 % voličů a podle očekávání komunisté volby prohráli. Do čela federálního parlamentu byl znovu zvolen Alexander Dubček. Federálním předsedou vlády se opět stal Marián Čalfa a 5. července byl ve své funkci potvrzen i Václav Havel, od února 1948 první demokratický prezident. Tím byl ústavně potvrzen konec starého nedemokratického režimu.⁹⁷

Z počátku se zdálo, že zánikem starého státního uspořádání je vše zažehnáno, nebylo tomu tak. Bylo sice patrné, že bude třeba novelizovat některé pasáže zákona o československé federaci, nešlo však zákonu vytknout, že by diskriminoval jednu či druhou národnost.⁹⁸ Na jaře roku 1990 však jako blesk z nebe propukl tzv. „spor o pomlčku“. Ten se ale podařilo v celku rychle zažehnat. Zástupci Čechů a Slováků se dohodli na názvu federace. V češtině název zněl Československá federativní republika a ve slovenštině Česko-Slovenská Federatívna Republika. Druhou polovinou roku 1990 se odstartoval další konflikt tzv. „kompetenční válka“. V něm opět šlo o požadavek Slovenska, aby jejich republikové orgány dostaly větší kompetence, a tak byl 12. prosince přijat kompetenční zákon, který upravoval zákon o československé federaci. Brzo se však ukázalo, že kompetenčním zákonem se spor nevyřešil. Stále trval základní slovenský požadavek vystupovat samostatně na mezinárodní scéně, v evropské i světové politice, a tak tento spor nemohl dopadnout nijak jinak, že téměř po 73 letech k 1. 1. 1993 zanikl společný stát dvou národů, Čechů a Slováků.

⁹⁷ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M., Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989, Praha 2000

⁹⁸ Měchýř, J., Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991

Summary

The company can still register views that breaking the federation was unnecessary and that together we would certainly lived better. I was recently in the same view to developing this work and reading books on the subject I found that the disintegration of Czechoslovakia was unfortunately inevitable. The standard of living and the language is almost the same, but there are differences, especially in terms of historical evolution and religion. As a key factor in my opinion contributed to the collapse of a high degree of federation status of Slovakia within the Czechoslovak state. Although there has been formally enshrined asymmetric model state system, which declared equality between Czechs and Slovaks. However, experience has been different. Features of Slovak national authorities and their powers had virtually no effect and all matters were managed centrally from Prague, which led to the growth of Czech-Slovak tensions of international relations and the emergence of Slovak nationalism. I am therefore of the view that the disintegration of Czechoslovakia was the most historic development completely necessary and understandable milestone in the history of both nations.

Seznam literatury

- 1) Košický vládní program
- 2) Ústavní zákon č. 150/ 1948 Sb., Ústava Československé republiky
- 3) Ústavní zákon č. 100/ 1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky
- 4) Ústavní zákon č. 143/ 1968 Sb., o československé federaci
- 5) Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J., Šedo, J., Politický systém českých zemí 1848 – 1989. Brno 2007
- 6) Fiala, P., Holzer, J., Mareš, M., Pšeja, P., Komunismus v České republice. Brno 1999
- 7) Kalinová, L. Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945 – 1969. Academia Praha 2007
- 8) Kaplan, K. Kořeny československé reformy 1968. Doplněk Brno 2000
- 9) Kaplan, K. Československo v letech 1953 – 1966. 3. Část. SPN Praha 1992
- 10) Gerloch, A., Hřebejk, J., Zoubek, V., Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva. Praha 1999
- 11) Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M., Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989. Praha 2000
- 12) Stein, E., Česko – Slovensko: konflikt, roztržka, rozpad. Academia Praha 1997
- 13) Jičínský, Z., Levít, P. Socialistická ústava ČSSR ucelený výklad ústavy. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961
- 14) Jičínský, Z. Právní myšlení v 60. letech a za normalizace. Praha Prospektrum 1992
- 15) Měchýř, J., Slovensko v Československu: slovensko – české vztahy 1918 – 1991. Praha 1991
- 16) Schwarz, K., Češi a Slováci: Dlhá cesta k mierovému rozchodu. Bratislava 1994
- 17) Rychlík, J., Češi a Slováci ve 20. století. Vyšehrad s. r. o. 2012

